

VU Research Portal

Ritueel in beeld. De Boerenbruiloften en hun publiek in de tijd van Bruegel en zijn navolgers

Henneke, W.M.A.

2009

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Henneke, W. M. A. (2009). *Ritueel in beeld. De Boerenbruiloften en hun publiek in de tijd van Bruegel en zijn navolgers*.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

9 Bruiloftsfeest met geschenken voor de bruid

Nadat het huwelijk voor de kerk is voltrokken, trekt de bruiloftsstoet naar het bruiloftshuis. Meestal is dat het huis van de bruid. Daar staan de tafels klaar en is het vuur onder de kookketels al aangestoken. Het is afgebeeld op de *Bruiloftsstoet* van Jan Brueghel de Oude. Op een vrije variant van deze compositie uit het tweede kwart van de 17de eeuw (Cat.VII.5; Afb. 55) zijn zelfs al tafellakens over de tafels gelegd. De bruid krijgt de ereplaats aan het midden van de tafel toegewezen, gemarkeerd door een doek, waaraan één of drie kroontjes of een meervoud daarvan, zijn opgehangen.⁷⁴⁷ Zo gezeten neemt zij geschenken in ontvangst van de bruiloftsgasten, die daarna kunnen drinken en dansen op de muziek van één of twee doedelzakspelers in afwachting van het bruiloftsmaal.

Beeldmateriaal en beeldtraditie

Veruit de meeste composities van de *Boerenbruiloften* hebben het bruiloftsfeest met het geven van geschenken aan de bruid tot onderwerp. Het motief van het aanbieden van geschenken aan de bruid verscheen in de beeldende kunst voor het eerst op de Nederlandse *Boerenbruiloften*.⁷⁴⁸ Het is als achtergrondmotief gebruikt op de *Gelijkenis van het grote gastmaal* van de Brunswijker Monogrammist (Cat.II.1; Afb. 4), maar een *Bruiloftsfeest op een boerenerf* uit 1560, een grote prent van Peeter van der Borcht (Cat.V.1; Afb.25), is de vroegste zelfstandige voorstelling met dit onderwerp, die een zekere populariteit moet hebben genoten. Er zijn nog twee schilderijtjes naar deze prent, waarvan één met nagenoeg dezelfde afmetingen (Cat.V.2; Afb. 26 en Cat.V.3; Afb. 27). Rond 1600 werd er ook nog een vrije versie van uitgebracht met een *Dorpskermis* als pendant (Cat.V.4, 4a, 4b, 4c; Afb. 28, Afb. 29, Afb. 30).⁷⁴⁹

Van der Borchts traditionele frontale compositie werd door Bruegel gemoderniseerd door beeldmiddelen uit de historieschilderkunst toe te passen. Op de *Bruiloftsdans met geschenken voor de bruid* plaatste hij de bruid, die meestal het centrum van de compositie vormt, even uit het midden. Op de voorgrond trekken grote dansende paren door hun bewegingen de meeste aandacht.⁷⁵⁰ Er is een levensgroot verschil tussen zijn compositie en die van de andere schilderijen

⁷⁴⁷ Zo'n doek is een reminiscentie aan het baldakijn dat hoort bij de hoogste ereplaats, een troon. Het plaatsen van de belangrijkste persoon of personen in het midden aan de lange kant van de tafel het liefst met de rug naar het haardvuur was een algemeen gangbaar gebruik. Hetzelfde geldt voor het ophangen van een doek of baldakijn erboven.

⁷⁴⁸ RAUPP 1986, 285.

⁷⁴⁹ Of het werkelijk om dezelfde kunstenaar Peeter van der Borcht gaat is niet bekend. Zie verder over de identiteit van de kunstenaar(s?) met deze naam: MIEDEMA 1981, 209, n. 3; RAUPP 1986, 245-251; NEW HOLLSTEIN Peeter van der Borcht, 2004, Introduction.

⁷⁵⁰ Het gebruik van grote tot zeer grote figuren is in de genrekunst een ontwikkeling die zich al in het eerste kwart van de 16de eeuw aftekende, zoals we zagen aan Van Hemessens *Huilende bruid*. Ook de monumentale marktboeren van Pieter Aertsen zijn een voorbeeld hiervan zoals de *Marktverkopers met gevogelte* (ca. 1560-1565) (Wenen, Kunsthistorisches Museum, inv.nr.960). Nog ouder is de traditie van grote figuren op de 15de-eeuwse zogeheten houthakkerstapitjes, waarop de houthakkers en andere landslieden zeer groot en in actie zijn weergegeven, waarop Glück heeft geweest. Zijn typering van de dansende paren op Bruegels *Dorpskermis* in Wenen lijkt me ook te gelden voor zijn *Bruiloftsdans*: "Hier ist die Anzahl der Personen geringer, die Figuren des Vordergrundes sind größer, die Bewegungen bei aller Plumpheit leicht und ungezwungen, die Typen und Gebärden noch charakteristischer, die Gruppierung hat – bei unmerklicher Perspektive – etwas so selbstverständliches, dass der volle Eindruck des Lebens erweckt wird." GLÜCK 1934², 24. Ook in de Duitse grafiek komen dansende boeren voor, waarvan sommige als beeldvullende

en prenten waarop de dansende bruiloftsgasten een veel minder opvallend beeldmotief vormen. Pieter van der Heijden maakte naar Bruegels compositie een grote prent (Cat. VIIIIC.1; Afb. 56), die rond 1570 werd uitgebracht door de weduwe van Hieronymus Cock. De prent wijkt af van de geschilderde replieken, die Bruegels beide zonen, Pieter en Jan, vanaf de late jaren '90 maakten.⁷⁵¹ Op deze prent zien we de gasten niet alleen een bijdrage in geld geven, maar ook allerlei huisraad ten geschenke meebrengen. Het is een motief dat we ook aantreffen op Marten van Cleves *Geschenken voor de bruid* uit de *Bruiloftsserie*.⁷⁵² Verder valt er nog een oude kopie naar Bruegel te vermelden, de *Dans van de bruid*, waarvan de compositie een variant is op zijn *Bruiloftsdans met geschenken voor de bruid*.

Bruegels compositie moet zeer geliefd zijn geweest. Niet alleen zijn meer dan honderd replieken uit het eerste kwart van de 17de eeuw of later bekend die afkomstig zijn van Pieter Breughel de Jonge en zijn werkplaats of van zijn navolgers, maar ook is het motief van de groep dansenden vele malen door andere schilders gebruikt voor hun eigen composities van boerenbruiloften.⁷⁵³ Jan Brueghel de Oude, die zich in tegenstelling tot zijn broer slechts korte tijd bezighield met het maken van replieken naar zijn vaders werk, maakte maar één, klein, op koper geschilderde kopie (Cat.VIIIC.2).⁷⁵⁴ Wel schilderde hij rond 1597 nog een eigen, pastoraal aandoende interpretatie (Cat.VIIIb.15; Afb. 59) waarnaar in de 17de eeuw enkele prenten verschenen in de Noordelijke Nederlanden.⁷⁵⁵ Voor aartshertogin Isabella schilderde hij in 1623 een *Bruiloftsdans met geschenken voor de bruid* waarin hij de compositie van zijn vader verwerkte, en een pendant, *Landelijk feest voor de aartshertogen* (Cat.VIIIC.14; Afb. 72 en Afb. 73). In Museum Mayer van den Bergh te Antwerpen hangt nog een andere compositie van hem, *Bruiloftsdans op een boomrijke plek* (Cat. XIII.1; Afb. 110), ook op koper geschilderd. Deze compositie komt als achtergrondmotief terug op een ander schilderij, *Landschap met de jonge Tobias* (Cat. XIII.2; Afb. 111), dat misschien ter gelegenheid van het huwelijk van het aartshertogelijk paar Isabella en Albrecht (1598) werd geschilderd. Deze suggestie van Ertz wordt door het feit dat het huwelijk van Tobias als model gold voor een christelijk huwelijk, alleen maar versterkt.⁷⁵⁶

figuren zijn. Het is al op de vroegste voorstellingen van boerenkermessen een standaardmotief. Over de ontwikkeling van het thema dansen in het boerengenre: RAUPP 1986, 134-191. Een uitzonderlijk voorbeeld is de gevelschildering met grote dansende boerenfiguren van Hans Holbein de Jongere voor het danshuis in Bazel, dat in hoofdstuk 5 al werd signaleerd.

⁷⁵¹ Zie Deel 2, Cat. VIII over de problemen rond de toeschrijving van deze compositie.

⁷⁵² Het is niet duidelijk van wie het motief afkomstig is, van Pieter van der Heijden of van Marten van Cleve. Heeft Van der Heyden zich laten inspireren door Van Cleves *Geschenken voor de bruid*, waar de bruid ook omstuwde wordt door gasten die voorwerpen als een wieg, zoutvat en kinderakstoel omhoog houden? Of maakte, omgekeerd, Marten van Cleve gebruik van diens prent?

⁷⁵³ Gedateerde kopieën van Pieter Breughel en zijn werkplaats zijn bekend tussen 1607 en 1621. TENT. ESSEN 1997, cat.nr.20.

⁷⁵⁴ Voor de vraag of de op perkament geschilderde repliek van dezelfde voorstelling in het Uffizi te Florence ook van hem is en over de problemen rond de oorspronkelijke compositie en de onderlinge relaties van de replieken: Cat. VIII, *Opmerkingen*.

⁷⁵⁵ Namelijk van Hendrik Hondius (Cat.VIIIB.16; Afb. 60), Cornelis van Dalen (Cat.VIIIB.17) en Wenzel Hollar (Cat. VIIIB.18; Afb. 61).

⁷⁵⁶ Het deftig paar op de linkeroever van de rivier zou misschien het aartshertogelijk paar voorstellen. De identiteit is echter niet met zekerheid vast te stellen, aldus Ertz. Zie verder: TENT. ESSEN 1997, cat.nr.31. Ertz maakt overigens noch van het achtergrondmotief noch van een mogelijk verband met het huwelijk van Tobias melding. Het verhaal van Tobias en Sara, dat in huwelijkspreken werd gebruikt, genoot algemene bekendheid. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de afbeelding ervan op bruidskisten. Zie een Duits exemplaar uit 1545 in: DENEKE 1971, afb. 25.

Een ander karakter dan deze grootfigurige bruiloftsfeesten, hebben de prenten en schilderijtjes die horen tot de groep *Landelijke bruiloften*. Daarop zijn, naast het aanbieden van geschenken aan de bruid en dansende bruiloftsgasten, nog veel meer kleine scènes te zien. Bijvoorbeeld gasten die te voet of op een boerenwagen arriveren, jongemannen die sjouwen met kookketels, het bezoek van de landheer en zijn vrouw, bedelaars die te eten krijgen en zo meer.

Het oudste voorbeeld is de prent *Bruiloftsfeest op het land* uit de reeks *Grote landschappen* van Hans Bol uit 1562. Het landschap overheerst en de figuurtjes zijn zo klein dat de bruiloft vaak niet eens als zodanig wordt herkend.⁷⁵⁷ Van dezelfde kunstenaar is een reeks van zes kleine ronde prentjes bekend onder de titel *Volksvermaken*, waarin net als in de reeks *Grote Landschappen* zowel een *Dorpskermis* als een *Boerenbruiloft* zijn opgenomen. Dit geldt ook voor een drietal ronde prentjes van hetzelfde kleine formaat, eveneens van Hans Bol en voor een drietal, ronde schilderijtjes van Lucas van Valckenborch uit 1574 (Cat.VI.4, Afb. 42, Afb. 43, Afb. 44), wiens composities veel verwantschap vertonen met die van Hans Bol. Lucas van Valckenborch schilderde in hetzelfde jaar nog een *Boerenbruiloft* op wat groter formaat (Cat.VI.5, Afb. 45). Uitzonderlijk is echter het grote formaat dat Pieter Balten gebruikte voor zijn schilderij *Dorpsbruiloft* (Cat.VI.6, Afb. 46), dat met zijn kleine figuurtjes niettemin past in deze groep, ook al is het landschap minder prominent. Ten slotte zijn er nog de prent, *Boerenbruiloftsfeest* (Cat.VI.2; Afb. 35 en Cat.2a en b) die wordt toegeschreven aan Peeter van der Borcht, het schilderij *Bruiloftsfeest in een boerendorp* van Jan van Wechelen (Cat.VI.7) waarvan hier een 17de-eeuwse reproductie is afgebeeld van Frederik van Valckenborch (Cat.VI.7a; Afb. 47) en een laatziende-eeuwse tekening toegeschreven aan een leerling van Bol, Jacob Savery de Oude (Kortrijk ca.1565-1603 Amsterdam), (Cat.VI.8, Afb. 50).

Ondanks de verschillen in afmetingen en compositie vertonen al deze schilderijen en prenten een levendigheid, die kenmerkend is voor deze belangrijke groep *Boerenbruiloften*. Iedereen is druk doende, een impressie die nog versterkt wordt door een stevige boerendans. Het geven van geschenken en de dansende bruiloftsgasten zijn steeds weerkerende scènes, die hieronder uitgebreid worden besproken. Verder komen op alle prenten en schilderijen de gebruikelijke verwijzingen voor naar ondeugden als wellust (verbeeld door respectievelijk kussende paartjes of een man die onder de rokken van een vrouw tast), gulzigheid (iemand die een drinkkruik aan de mond zet, overgeeft⁷⁵⁸, plast of poept⁷⁵⁹) en luiheid (een slapende man⁷⁶⁰). Het laatste voorbeeld is een man die tegen de muur van een huis aanplast, te zien op de *Landelijke bruiloft* van Hans Bol

⁷⁵⁷ Hoewel Van der Kellen de prent al in 1866 als de afbeelding van een boerenbruiloft identificeerde, is de prent tot nu toe als boerenfeest bestempeld. VAN DER KELLEN 1866, 18. Hetzelfde geldt voor de *Boerenbruiloft* in de prentreeks *Volksvermaken* van Hans Bol. Ook het schilderij van Jan van Wechelen kreeg lange tijd niet de juiste titel. Zie TENT. KEULEN/etc. 1992, cat.nr.20.1.

⁷⁵⁸ Het motief van iemand die overgeeft, komt vooral vaak voor op *Dorpskermissen*. Het oudste Nederlandse voorbeeld met dit beeldmotief zou de ets *Boerenkermis* van Peeter van der Borcht zijn. Zie RAUPP 1986, afb. 232. Soms is er nog een varken bij afgebeeld dat het braaksel oplikt. Het is de uitbeelding van *Gula*, de ondeugd der gulzigheid, waarvan het varken het standaard attribuut is.

⁷⁵⁹ Zoals het 'kackertje' aan de rand van het korenveld op de prent *Bruiloftsfeest op een boerenerf* van Van der Borcht.

⁷⁶⁰ De standaardverbeelding van de luiheid, *Acedia*, is een in slaap gevallen persoon. Zie hierover LÜTKE NOTARP G., Jacques de Gheyn II's *Man resting in a field: an essay on the iconography of melancholy*, *Simiolus* 24:4 (1996), 311-319. Op de *Boerenbruiloften* is deze ondeugd vaak uitgebeeld door iemand die aan tafel in slaap is gevallen of een man die op de grond ligt te slapen.

en op de *Dans van de bruid* uit 1625 van Pieter Brueghel de Jonge.⁷⁶¹ Het zijn de ondeugden die ook op de *Dorpskermissen* zijn afgebeeld, Alleen het geweld, dat wel altijd op de *Dorpskermissen* voorkomt, ontbreekt op deze voorstellingen.⁷⁶²

Temidden van het feestgedruis is regelmatig de aanwezigheid van een priester of monnik te ontwaren, waarop in het volgend hoofdstuk wordt ingegaan. Een echtpaar uit de betere stand dat, met uitzondering van het *Boerenbruiloftsmaal* van Bruegel, uitsluitend aanwezig is op voorstellingen van het bruiloftsfeest met geschenken, is een beeldmotief dat voor het thema boerenbruiloft in zijn geheel relevant is en dat komt in laatste hoofdstuk aan de orde.

Door de ogen van het publiek

Hoeveel aardige tafereeltjes er voor de beschouwer ook te genieten zijn, veruit de meeste composities leiden de blik toch naar één centraal punt: de bruid achter haar tafel aan wie geschenken in de vorm van allerlei huishoudelijke voorwerpen en een bijdrage in geld aangeboden worden.

Het geven van geld

Op de voorgrond van het *Bruiloftsfeest op een boerenerf* van Peeter van der Borcht gaat een groep bruiloftsgasten met allerlei huishoudelijke voorwerpen naar een scheelkijkende bruid toe, een satirische typering in de stijl van de Verbeeck-bruiflotten.⁷⁶³ Behalve karntonnen, haspels, lepels en dergelijke meer geven de gasten geld. Hier ligt het onopvallend op een hoopje op tafel. Het geld dat gasten bijdragen aan het bruiloftsmaal is een terugkerend motief, waar op steeds verschillende manieren de aandacht op wordt gevestigd. Meestal worden er munten op een koperen schotel gelegd, die voor de bruid op tafel staat en zich dus in het centrum van de compositie bevindt.⁷⁶⁴ Bijvoorbeeld op *Geschenken voor de bruid* uit de *Bruiloftsserie* (bijv. Cat.XB.c; Afb. 87), waar de vrouw rechts van de bruid met haar éne hand naar het papier van de schrijvende man wijst en met haar andere naar de schotel met geld.⁷⁶⁵ Op het *Bruiloftsfeest op een boerenerf* wijst de vrouw links van de bruid, al pratend, met haar linkerhand naar de geschenken, terwijl ze haar rechterwijsvinger op de tafel drukt. Nog uitgesprokener is dit gebaar op de latere versie van deze prent (Afb. 28). Daarop heeft de gever eerbiedig zijn muts afgenomen voordat hij een munt op de schaal legt. Dit motief zou ontleend kunnen zijn aan Bruegels *Bruiloftsdans met geschenken voor de bruid*.⁷⁶⁶ Naar de bijdragen in geld lijkt ook het paartje op één van de *Boerenbruiflotten* van

⁷⁶¹ Cat.VIIID.6.

⁷⁶² Op enkele uitzonderingen na, namelijk het schilderij van Jan van Wechelen, *Bruiloftsfeest in een boerendorp*, het paneeltje *Boerenbruiloft* van Lucas van Valckenborch en enkele late varianten op *Bruiloftsfeest met geschenken voor de bruid*.

⁷⁶³ Het scheelkijken is een zeer in het oog springende karakteristiek, waarop in de kunsthistorische literatuur over deze prent overigens niet wordt gewezen. Raupp karakteriseert Van der Borchts prent als een overgangsfase tussen de satirische Boerenbruiflotten van de Groep Verbeeck en de realistische fase die daarop volgde.

⁷⁶⁴ Van zulke (tinnen) schalen, die speciaal voor de gelegenheid gemaakt werden, zouden enkele exemplaren tot op heden bewaard zijn gebleven. Zie DUSAR 1975,73.

⁷⁶⁵ Zie ook: Cat.XA.c, XJ.c, XK.c; X.c3, X.c4, X.c5, X.c6, X.c7, X.c8 en X.c9. Het zelfde gebaar is afgebeeld op de *Geldwisselaars* (1519) van Quinten Metsys.

⁷⁶⁶ Een vergelijkbaar motief is de oude man die een geldstuk neerlegt op de, aan Peeter van der Borcht toegeschreven, prent *Boerenbruiloftsfeest*. Hoewel het vaak mannen zijn die een geldstuk neerleggen, worden ook wel vrouwen als geefsters voorgesteld zoals op Van der Heydens prent *Bruiloftsdans met geschenken voor de bruid*, waar een vrouw achter de schrijvende man met haar rechterhand een munt neerlegt. Op een kopie van *Geschenken voor de bruid*, toegeschreven aan

Lucas van Valckenborch (Afb. 45) te wijzen. Man en vrouw zitten op de grond met geopende beurzen en de man maakt een gebaar alsof hij geld telt.⁷⁶⁷ Op de voorgrond van Baltens *Dorpsbruiloft* treffen we eveneens een paar aan dat met een geopende beurs tussen zich in schijnt te overleggen over wat zij zullen geven en een vergelijkbaar tafereeltje is te zien op de voorgrond van de, aan Peeter van der Borcht toegeschreven, prent *Boerenbruiloftsfeest* (Afb. 35). Daar zit een man op zijn knieën en wijst op de geopende hand van de man tegenover hem. Om te laten zien hoeveel geld hij uit zijn buidel heeft genomen?

Het geven van een bijdrage in geld is een gebruik waarover we voor de Nederlanden historische gegevens hebben, die reiken tot het eind van de 13de eeuw. Niet alleen is het gebruik ongetwijfeld veel ouder, zoals bronnen uit andere landen bevestigen, maar ook is het nog heel lang een algemeen Europees gebruik gebleven. Zulke bruiloften waar de gasten tot een bijdrage verplicht waren heetten geef- of geldbruiloften. Bepalingen hierover worden aangetroffen in middeleeuwse stadskeuren.⁷⁶⁸ Een bijzonder detail van dit gebruik is afgebeeld op het schilderij, *Bruiloftsdans met geschenken voor de bruid in een schuur* (Cat.VIIID.1; Afb. 74), waar de genodigden in ruil voor hun bijdrage gekleurde linten krijgen uitgereikt als teken dat zij hun bijdrage hebben betaald.⁷⁶⁹ Ook op één van de exemplaren van *Geschenken voor de bruid* uit de *Bruiloftsserie* (Cat. X.C.c; Afb. 88) krijgt de gever een lintje. Deze lintjes zijn ook op verschillende andere *Boerenbruiloften* te herkennen. Daar zien we bruiloftsgasten met een rood en een wit lint op hun kleding. Bij de mannen is het op hun muts bevestigd en bij de speellieden aan de bourdonpijp van hun doedelzak. Bij de vrouwen worden geen linten aangetroffen.

In de bepalingen van de middeleeuwse keuren omtrent de geefbruiloft of *geltbrulocht*, wordt vaak de verplichting tot het geven van een bijdrage vermeld. Meestal is de hoogte van deze bijdrage bepaald en soms wordt de bijdrage ook uitdrukkelijk als voorwaarde voor deelname aan het bruiloftsmaal genoemd.⁷⁷⁰ Betaald moest worden aan degene die voor het bruiloftsmaal verantwoordelijk was, meestal de bruidegom, diens vader of een ceremoniemeester, die zich soms ten overstaan van de lokale overheid moest verantwoorden.⁷⁷¹ We zien deze ceremoniemeester op

Pieter Breughel de Jonge, worden door mannen en vrouwen munten aangereikt (Cat.XF.c). Hetzelfde geldt voor de 17de-eeuwse versies van Van der Borchts prent.

⁷⁶⁷ De schilder heeft overigens hetzelfde motief gebruikt voor het pendant, de *Kermis* (Cat.VI.4).

⁷⁶⁸ Het eerste artikel over de geef- of geldbruiloft is van de historicus Gessler. Van dit woord, dat hij in het bronnenmateriaal tegenkwam, had hij in de woordenboeken de betekenis niet kunnen terugvinden. Als oudste Nederlandse keuren noemt hij de Keure van Dowai (1291) en de bruiloftskeur van Ieper (1294). Verder noemt hij nog een statuut van Hoop de Hazebrouck (1326), twee Leuvense bruiloftskeuren (1396, 1405) en nog een aantal Duitse en Franse keuren. GESSLER 1925. Zie over de geef- of geldbruiloft in de Zuidelijke Nederlanden van de late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd ook: GREILSAMMER 1990, 165-187, ROOIJAKKERS 1994, 420-421.

⁷⁶⁹ Het schilderij is een variant op Bruegels *Bruiloftsdans met geschenken voor de bruid* en de compositie wordt aan Pieter Breughel de Jonge toegeschreven. Zie Cat.VIIIE.1-6. Over deze algemeen Europese gewoonte: CUNNINGTON & LUCAS, 1978. Het dragen van een corsage door de genodigden is ongetwijfeld een overblijfsel hiervan. Op een 19de-eeuws schilderij van Theodoor Gerard krijgen gasten strikken en bloemen opgespeld. Zie DUSAR 1975, afb. p. 76.

⁷⁷⁰ Gessler vermeldde de volgende bijdragen voor de Nederlanden: Dowai (1291) 12 deniers; Ieper (1294) 12 penses; Hazebrouck (1326) 2 deniers (wijn) en 6 deniers (bier); Brugge (1370) 1 grote. Dezelfde getallen: 2, 6, 12 en 8 komen ook in Franse en Duitse bronnen voor. GESSLER 1925.

⁷⁷¹ In een Franse verordening van Dax (z.j.) werd geregeld dat de twee afgevaardigden van de burgemeester in plaats van de heer des huizes de bijdrage in ontvangst konden nemen of er toezicht op konden houden. Uit Duitsland is bekend, dat de bruidegom of iemand anders zich bij

de prent van Peeter van der Borcht de bijdragen noteren op een vel perkament dat door een inktpotje op zijn plaats wordt gehouden.⁷⁷² Zijn aanwezigheid wordt benadrukt op Van Cleves *Geschenken voor de bruid* (Cat.X.c; Afb. 83) door de vrouw rechts van de bruid, die met haar ene hand naar hem en met haar andere naar de schotel geld wijst. Duidelijker kan het niet. Hier zit iemand de giften te noteren en waarschijnlijk ook de namen van de gevers.⁷⁷³ Op de *Bruiloftsdans met geschenken voor de bruid* zien we hem op de rug en zo is hij ook overgenomen op de prent van Pieter van der Heyden. Op twee kopieën naar Marten van Cleves *Geschenken voor de bruid* zit hij zelfs naast de bruid. Slechts op een enkele voorstelling ontbreekt deze figuur.

Het geven van huisraad

Een meisje met een grote pollepel in haar linkerhand en een wasbord onder haar rechterarm geklemd staat op de voorgrond van het *Bruiloftsfeest op een boerenerf*. De vrouwen rondom haar dragen een karnton, een kookpot met een lepel erin, een kandelaar (?), een kruik, een vuurtang, een drinkkruik en een groot spinrokken. Vóór hen staat een man met een driepootkruk en een zoutvat. Op Van der Borchts prent staan de gasten met hun cadeaus keurig in de rij, maar op Van der Heydens prent *Bruiloftsdans met geschenken voor de bruid* wordt het aangeboden huisraad omhooggestoken, zo verdringt men zich rond de tafel van de bruid. Op andere voorstellingen komen gasten met geschenken aangereden op een open boerenkar. Zo'n menwagen is afgebeeld op het paneeltje *Boerenkar met bruiloftsgasten* van Pieter Breughel de Jonge (Cat.X.j1, Afb. 97).⁷⁷⁴ Op de prent *Bruiloftsfeest op het land* van Hans Bol van 1559 zien we op de wagen een vrouw met een grote kruik, een man met een driepootkruk en achter hem een grote mand met niet nader te duiden voorwerpen. Rechts op de voorgrond arriveert een paar te voet, waarvan de vrouw een bakermat bij zich lijkt te hebben.⁷⁷⁵ Op de achtergrond van het *Bruiloftsfeest* van Jan van Wechelen

het stadsbestuur diende te verantwoorden over het verloop van de bruiloft. GESSLER 1925, 103, 104-105.

⁷⁷² Het was niet ongebruikelijk dat een ceremoniemeester de bijdragen inde. "Pierre Regnart estoit maistre-gouverneur des noces de Jehan Morel et de sa femme ... et cueilloit l'escot d'icelles noces au souper". Citaat zonder datum: GESSLER 1925, 105. Deze auteur vermeldt ook nog dat in Duitsland het ambt van ceremoniemeester gezocht was door karig betaalde schoolmeesters, omdat het recht gaf op een kleine vergoeding en een rijke maaltijd.

⁷⁷³ Deze figuur is te zien op een aantal voorstellingen van het Geven van geschenken aan de bruid uit de *Bruiloftsserie*: Cat.X.c.1, Cat.X.c.2, Cat.X.c.4 en Cat.X.c.5.

⁷⁷⁴ Ook Ertz interpreteert de voorwerpen die de passagiers vasthouden, een kruk en een spil, als bruiloftsgeschenken. TENT. ESSEN 1997, nr.134. Het motief van de boerenkar heeft de schilder blijkbaar direct overgenomen van een ander schilderij, *Opvoering van de klucht 'Een cluyte van Plaeyerwater' op een Vlaamse kermis* van Pieter Balten (Rijksmuseum Amsterdam, inv.nr. A2554), waarvan hij een spiegelbeeldige replek schilderde, *Dorpskermis met toneelopvoering*, want de man achterop de kar met een spil in zijn rechterhand, reikt in het luchtledige, terwijl hij op het schilderij van Balten de spil aan een klein meisje overhandigt. Ertz, die meer dan twintig exemplaren van de *Dorpskermis met toneelopvoering* met Pieter Breughel de Jonge in verband brengt, maakt overigens geen melding van het overnemen van het motief. Zie TENT. ESSEN 1997, nr.143 met afbeeldingen van beide schilderijen.

Hetzelfde motief, een wagen vol uitgelaten gasten, komt voor op een schilderij *Landschap met de vlucht naar Egypte*, dat aan Herri met de Bles is toegeschreven (Sint-Petersburg, Hermitage, inv.nr.452; afgebeeld in: LENINGRAD 1972 Hermitage - N.Nikulin, *La peinture néerlandaise des XVe et XVIe siècles au Musée de l'Ermitage*, 90-94) en op *Het brandende braambos*, ook wel toegeschreven aan de omgeving van Lucas van Gassel. Napels, Nationaal Museum; afgebeeld in: LENINGRAD 1972 Hermitage, nr.90.

⁷⁷⁵ Een bakermat is een grote, langwerpige mand met een korte opstaande rand die aan één korte kant is verhoogd en zo een ruggesteun vormt voor de vrouw die daarin zittend voor het haardvuur een kind zoogt.

(Cat.VI.a repleik; Afb. 48) komt een menwagen met een huif erover aangereden. Nog veel meer geschenken zijn te zien op de *Dorpsbruiloft* van Pieter Balten. De gasten op de wagen hebben een driepootkruk met rugleuning en een blaasbalg bij zich. Een man die een vrouw onder de rokken tast, krijgt ervan langs met wat er uitziet als een spinrokken. Opzij van de wagen loopt een gezin, waarvan de man een lantaarn op zijn rug draagt en de kinderen een groot spinrokken en een mand vasthouden. Voor de wagen uit gaan gasten met een wieg en een driepootkruk. Op de latere versie van Van der Borchts prent komen de gasten met allerlei geschenken aangehuppeld op de muziek van een doedelzak. In sommige gevallen, zoals op het schilderijtje *Boerenbruiloft* van Lucas van Valckenborch (Afb. 42) valt niet uit te maken om welke geschenken het gaat.⁷⁷⁶

Allerlei huishoudelijke voorwerpen worden door de gasten meegebracht. We zien spinrokken, driepootkrukken, allerlei kookgerei als een vuurtang, haardrooster, blaasbalg en kookketel, een waterkruik, een houten zoutvat, pollepels, houten borden, een schuimspaan, emmers of een karnton. Hiervan komt een houten zoutvat - zout was toen nog een kostbaar goed - veelvuldig voor, terwijl een wieg en een kinderakstoel op geen enkele voorstelling ontbreken.

De voorwerpen waarmee de gasten aankomen zijn weliswaar eenvoudig, maar het is geen rommel, zoals in de Duitse kluchten waar de opsomming van de geschenken wel begint met eenvoudige en nuttige geschenken, maar tegen het eind nut en bruikbaarheid nogal eens ontbreken. In de *Ring* komt de meest uitgebreide beschrijving voor: De vader van de bruid geeft zeven hennen en een haan, als *haimsteur* (bruidsschat). Verder geeft hij een *chotzen* (deken) en een stroszak en een *kittel frisch*, met dit laatste geschenk, het bruidskleed zit de bruid al aan tafel.⁷⁷⁷ Anderen geven een hond, een kat, een jong geitje, een pasgeboren kalf (moge het tot een koe uitgroeien luidt de wens van de goede gever), een eend, een penning, en nog één, een kruid (*stendelwürtzen*), veenbessen (*chranichper*, 'Kranichbeer'). Een vrouw geeft de bruid drie naalden, een *wiarten*⁷⁷⁸, twee (spin)klosjes (*spindlen*), een vuurtang (*feurzeug*), twee luiers (*windlen*) met de opmerking dat de bruid nu met naaien en spinnen geld kan verdienen.⁷⁷⁹ De bruid krijgt nog een uit hennep geweven mouw (*ermeltuoch*), die volgens de goede geefster een 'aangenaam geschenk is, want hennep is tegenwoordig veel te duur'.⁷⁸⁰ Deze geschenken worden gevolgd door: een roestige haspel, een sikkel en twee beschimmelde handschoenen.⁷⁸¹ De verteller merkt na deze afdankertjes op dat men niettemin nog stond te dringen om geschenken aan te bieden als een bezemsteel, een havertrog, een azijnkruik, een mand, een zeef, het deksel van een zoutvat,

⁷⁷⁶ Op het schilderij van Van Wechelen is alleen te zien dat er geen voedsel op tafel staat, waaruit afgeleid mag worden dat er nog niet wordt gegeten en er geschenken worden gegeven. De figuur rechts van de tafel in het zwart zou de man kunnen zijn die een lijst van geschenken maakt.

⁷⁷⁷ WIESSNER 1931, 195-196, reg.5461-5474. "Dar zuo gib ich euch gestrak/ Einn chotzen und ein strosak/ Und auch einen kittel frisch. Da mit ist sei [sie] werait [bereits] ze [zu] tisch/ Und auch ze pett [Bett] nach unserm recht." Ibid. reg.5467-5471. Zij heeft er al mee aan tafel gezeten en is er al mee naar bed geweest en volgens ons recht wordt er nadrukkelijk bij vermeld.

⁷⁷⁸ In de betekenis van *spinnwirtel*? Zie MH onder 'wirte', wirtel'

⁷⁷⁹ WIESSNER 1931, 197, reg.5505-5510. "Sie sprach: 'Nu muessist gwinnen/ Mit nägen [nähen] und auch spinnen!' "

⁷⁸⁰ WIESSNER 1931, 197, reg.5513-5514: "Und sprach: 'Daz ist ein gnämeu steur;/ Won der hanff ist heur ze teur'".

⁷⁸¹ WIESSNER 1931, 197, reg.5516-5518.

gevolgd door een hoed, die al dertig jaar was gedragen, schotels, borden, kandelaar, vorken, harken, ettelijke lepels en dan, zo besluit hij, houd ik het nog kort.⁷⁸²

Vergelijkbare kluchten uit de Nederlanden zijn niet bekend en in gedichten 'int sot' wordt alleen het gebrek aan voedsel en drank belachelijk gemaakt of wordt op een andere manier duidelijk gemaakt dat het met de welvaart van het bruiloftsgezelschap niet al te best is gesteld.⁷⁸³ Zo ook in het refrein, met de veelzeggende stok, "Ist qualic gepepen voor een mate bruyt" uit een refreinenbundel van Jan van Doesborch. In de eerste strofe beklagt de fluitspeler (het *pijperken*) zich erover dat hij niets heeft verdiend met zijn muziek, die overigens, niet om aan te horen is, maar dat paste wel bij de stand van het bruiloftsgezelschap. De bruidegom belooft de muzikant een beloning als hij doorspeelt, maar op het eind wordt hij zonder een cent weggejaagd omdat hij niet kan spelen.⁷⁸⁴

Zelfs al bezit men niet veel, iedereen hoort met een geschenk te komen. Dit is ook wat de schilderijen en prenten laten zien, maar er is geen sprake van spot met echt armoedige geschenken. Daarbij dienen we te bedenken dat destijds ook bij de burgerij eenvoudige gebruiksvoorwerpen nog een vrij hoge waarde vertegenwoordigden, zoals blijkt uit huwelijkscontracten, testamenten en boedelinventarissen.⁷⁸⁵ Uit 1516 dateert een document waarin de bruidsgift is vermeld van ene Kerstine vander Nyenwerstat aan een zekere Lievine Popeliers, die bestaat uit een *coetsse* (bed), een *bedde* (peluw), een *scaprade* (kast) en een stoeltje met gedraaide poten dat de geefster bij haar eigen huwelijk ten geschenke had gekregen.⁷⁸⁶

Tegen elkaar opbieden bij het geven van geschenken

Bij het geven van geschenken in welke vorm dan ook, een stuk huisraad, kleding of geld, liet men zich gemakkelijk verleiden om meer te geven dan men zich strikt genomen kon permitteren. Hierdoor zagen stedelijke overheden zich genoopt om maatregelen te treffen die dit zouden voorkomen. Terwijl in de middeleeuwse keuren vooral de hoogte van de bijdrage wordt geregeld en het toezicht van de lokale overheid op een goed verloop van de bruiloft, beginnen tegen het einde van de middeleeuwen steeds meer regels uitgevaardigd te worden om te voorkomen dat er teveel wordt gegeven. In 1493 verbood men in Hasselt bijvoorbeeld het houden van geefbruiloften en dertig jaar eerder gebeurde hetzelfde in Sint-Truiden (Saint-Trond).⁷⁸⁷ Een verordening van Hertog Willem voor het land van Gulik-Berg uit 1554 was gericht tegen de misbruiken bij het dopen, het

⁷⁸² Een opsomming van wat als bruidsschat wordt meegegeven aan het paar door de ouders van de bruid en een hele reeks burens (*Nachbarn*) omvat vergelijkbare geschenken, zoals een 'oude wasketel' voor de bruid, een 'bescheten brak' voor de bruidegom, staat in het vastenavondspel *Vasnachtspil vom Münch Berchtolt*, KELLER, II, nr.66. Zie ook BASTIAN, 1983, 66 e.v. Zie voor de betekenis van de Duitse termen: *MH* en *MHW*

⁷⁸³ Twee refreinen uit de bundel van Van Stijevoort. Zie STIJEVOORT 1524 (ed. LYN & EEGHEN 1930), nr. XVIII, nr. LXVI,

⁷⁸⁴ DOESBORCH (ed. KRUYSKAMP 1940), 244-246, vs. 6. "Was vreemt om [te] hooren, maer tghinck na[ar] state (stand)," Ook in de Duitse teksten worden de muzikanten niet alleen door de bruidegom, maar ook door de gasten beloond.

⁷⁸⁵ HOWELL 1998, 53-71. Zie ook: hoofdstuk 8, § *Bruiloftskleding als geschenk*.

⁷⁸⁶ "toot eene(n) broutghewande (bruidsstuk) te wetene van eend(er) coetsse, eene(n) bedden, eend(er) scaprade ende eens houtdrayers siegekine (stoeltje van houtdraaierswerk), zoe die huer 't huweycke ghegheven heeft." Deze schenking komt voor in een document van 18 december 1516 in het stadsarchief van Gent. Geciteerd naar: WEYNS J., *Volkshuisraad in Vlaanderen*, Beerzel 1974, 3, 1117.

⁷⁸⁷ GESSLER 1923, 50; GREILSAMMER, 1990, 173.

trouwen, het begraven en het bewaken van het lijk.⁷⁸⁸ Hoeveel kon worden gegeven blijkt uit een beschrijving van de grote hoeveelheid geld en andere kostbaarheden die in 1447 op de schalen (!) werd gelegd bij de bruiloft van een hoogwaardigheidsbekleder uit Gent.⁷⁸⁹ Veel en gul geven hoorde er echter gewoon bij en de steeds weerkerende verordeningen laten zien dat er ook niet zomaar een einde aan kwam.⁷⁹⁰

Het waren overigens niet alleen bruiloftsfeesten waarvan de viering van overheidswege aan banden werd gelegd, maar ook, zoals de verordening van de hertog van Gulik al liet zien, doopfeesten en begrafenismalen en zo meer.⁷⁹¹ Vraag is waarom dergelijke maatregelen werden getroffen. Vorstelijke plakkaten werden in het algemeen uitgevaardigd tegen dronkenschap bij maaltijden, waaronder bruiloften en andere feesten.⁷⁹² In antwoord op een rekest van de hoogschout van 's-Hertogenbosch bepaalden de aartshertogen Albert en in Isabella in 1612, dat in de Meierij *geefbruiloften* en *schatkramen* (feesten bij de geboorte) verboden waren op straffe van vijftwintig gulden boete. Men had geconstateerd dat in de dorpen Hapert, Hoogeloon en Casteren deze verordeningen niet goed werden nageleefd, zodat de betrokkenen "hennen lasten ende schulden qualijck cunnen vervallen ofte betalen". Familie en gasten sloten leningen af om voedsel en drank en de geschenken te kunnen betalen en bovendien maakten zij veel te hoge kosten voor de kleding en de sieraden om schande te voorkomen.⁷⁹³ Ook andere verordeningen betreffende bruiloften waren niet alleen gericht tegen de bijdragen, die hoorden bij een geefbruiloft, maar ook

⁷⁸⁸ Gessler noemt in de voetnoot nog een verordening van de prins-bisschop van Luik van 3 januari 1729, die tot doel had de veel te hoge uitgaven ter gelegenheid van begrafenissen en rouwbijeenkomsten te verhinderen. Zie GESSLER 1925, 106. Voor de Nederlanden komen we in de literatuur ook vele vermeldingen uit de 17de en 18de eeuw en ook nog uit de 19de eeuw tegen.

⁷⁸⁹ GREILSAMMER 1990, 184. Zij citeert uit het *Memorieboek van Gent, Van t'jaer 1301 tot 1737*, 1852-'54, 225: "*Item, à son mariage vint d'abord en valeur de monnaie: 103 gros livres et 3 escalins de gros en joyaux; et en plateaux d'argent: 123 marcqs; les métiers (réunirent) dans les plateaux 75 marcqs; et en plus de tout ceci, les doyens ont donné 23 plats, en sus des treize marcq qu'ont offerts les amis et la famille, en tout 252 marcqs d'argent; et chacun des 23 plats pesait un marcq.*"

⁷⁹⁰ VAN WERVEKE, 1899-1900, 156.

⁷⁹¹ "Men stelde boeten tegen alle soorten van slempéryen, by voorbeeld, tegen de genen die anderen met geweld dwongen te drinken, en deze boeten moesten dubbel betaeld worden indien het feit op eenen heiligdag, een kermis of goeifeest plaets had." Zie WILLEMS J.F. (red.), *Belgisch Museum voor de Nederduitsche tael- en letterkunde en de geschiedenis des vaderlands*, Gent, 1837, 315.

⁷⁹² Zie over de toenemende onderdrukking van de feestcultuur, in het bijzonder in de steden in de 16de eeuw: hoofdstuk 4, § *Verzet tegen de feestcultuur*.

Er kon ook een direct verband zijn met de economische situatie, zoals blijkt uit stedelijke verordeningen van de stad Gent uit de 16de eeuw. Het gaat om beperkende maatregelen voor bruiloften en ook banketten in het algemeen. Behalve schaarste worden als reden ook ongeregelheden en dronkenschap genoemd. VAN WERVEKE 1899-1900, 152-154. Hij noemt een niet nader gedateerde verordening wegens schaarste, nog één uit 1578 en uit 1581, 1582 (2x), 1583, 1584, 1586 en 1591. In 1574 en 1583 worden dergelijke verordeningen uitgevaardigd wegens de pest. "Men stelde boeten tegen alle soorten van slempéryen, by voorbeeld, tegen de genen die anderen met geweld dwongen te drinken, en deze boeten moesten dubbel betaeld worden indien het feit op eenen heiligdag, een kermis of goeifeest plaets had. Aldus de volkskundige J.F.Willems. WILLEMS J.F., "Oude zeden en gebruiken I. Dronkenschap, labbayen. III Verteer byeen uitvaertsmael, ten jare 1537", WILLEMS, I, 1837, 313-319, 321-322.

⁷⁹³ Zie ROOIJAKKERS 1994, 420-421. Reden voor het verzoek was dat dit gebruik leidde tot ernstige verarming ("utteringhe en depauperinge"), van de ingezetenen. Rooijackers noemt ook nog twee voorbeelden uit Gemert (1613) en Oirschot en Best (1619) van maatregelen waarmee men de bruiloftsviering binnen de perken probeerde te houden. Zie ook een klacht over de "grootte excessen jnt hauden vande bruyloften twelck js streckende tot ruine van veele huyshauden" in 1666. VAN WERVEKE, 1899-1900, 156.

tegen het aantal gasten en tegen het eisen van bier van het bruidspaar door de jonggezellen, waardoor men veel te veel uitgaf.⁷⁹⁴ Ook werden er soms maximum waarden voor bruiloftsgeschenken vastgesteld.⁷⁹⁵

Een voorbeeld van de sociale druk om te geven is de manier waarop de geschenken werden aangeboden. In een Brusselse verordening uit 1503 wordt beschreven hoe het aanbieden van geschenken aan de bruid tijdens de maaltijd de gevers provoceerde tot veel te grote giften. Dit hing samen met het gebruik bij het aanbieden van geschenken een dronk uit te brengen op het bruidspaar. Degeen die een toast uitbracht noemde trots het bedrag, dat hij gaf of hij liet het geschenk zien.⁷⁹⁶ Dit openlijke tonen van geschenken leidde ertoe, dat de gevers onderling tegen elkaar gingen opbieden en meer gaven dan zij zich eigenlijk konden veroorloven. Bovendien werd er een tegengift van dezelfde waarde verwacht als de goede gevers hun eigen bruiloft vierden, zodat uiteindelijk iedereen veel meer uitgaf dan verantwoord was. Deze heildronken, *bedewijn* en *bedebier* geheten, werden daarom verboden.⁷⁹⁷

Speelde misschien dit opbieden bij het geven van bruiloftsgeschenken een rol bij de verbazing die spreekt uit de teksten onder de late versie van Van der Borchts prent over het geven van geschenken bij de boeren?

De boeren bruyloften syn vrent om t'aenschouwen
T'is al gheeft wel, wilt de bruyt beschincken
Met ghelt en schoonheyt, tsy mans oft vrouwen
Isser qualyck t'eten, wilt te beter drincken.

Le villageois ainsy traicte lésponse aimable,
Icelle simple ainsy, en habit nuptiaux;
Le Conuie bois, s'iure et reuide a la table
Argent, chaires, et potz culieres, & scabeaux.

Niet alleen werden de heildronken verboden, de overheid was zelfs van mening dat sommigen hun bruiloften met opzet zo organiseerden, dat er zoveel mogelijk geschenken werden gegeven.⁷⁹⁸

⁷⁹⁴ Gessler noemt, ter aanvulling van het artikel van Van Werveke, een 'mandement' van de prins-bisschop van Luik van 28 mei 1667, waarin het reglement van de compagnie jonge boogschutters van de stad Bree wordt goedgekeurd en in het bijzonder het artikel met betrekking tot de betaling van bier door bruidsparen, het zogeheten 'bruidegomsbier'. Verder nog een verzoek uit 1649 van de bewoners van het land van Ravenstein aan hun heer om "het eysschen van bruidegomsbier, naer eygen goetdunken dickwijls tot ruyne van de bruidgoms ende bruyts" te verbieden en een keizerlijke verordening van 10 juli 1711, die verbiedt om meer dan veertig gasten uit te nodigen bij de bruiloft en om de bruiloft langer te laten duren dan twee dagen. De laatste keizerlijke verordening over de bruiloftsviering dateert van 22 september 1784, aldus Gessler. Uit de Bataafse Republiek stamt nog een verbod uit 1801 om onder de naam van "voorspeel, dons geld, enz." allerlei te eisen van het bruidspaar. Zie GESSLER, 1925, 106-106.

⁷⁹⁵ GREILSAMMER 1990, 179-185. Greilsammer noemt Brusselse verordeningen tussen 1399 en 1435, waarin maximumwaarden zijn vastgesteld voor de bruiloftsgeschenken, waarvan echter de naaste verwanten als ouders, grootouders, broers en zusters, tantes en ooms, oudtantes en oudooms en edelen van hoge rang en alle geestelijken worden vrijgesteld. De verordening van 1399 toont zich ook bezorgd over het geven van te grote cadeaus bij doopfeesten, priesterwijdingen en dergelijke meer. GREILSAMMER 1990, 179-185. Beperking van de waarde van kleding en sieraden die ter gelegenheid van een bruiloft werden geschonken, komt ook al voor in vroegere, middeleeuwse keuren. Zie hoofdstuk 8, § *De bruid gaat in het zwart: standsverschillen*.

⁷⁹⁶ Het uitbrengen van een heildronk, *levertjes*, *liedjes* of *propoosten* geheten, gebeurde in de Noordelijke Nederlanden met een stukje lever op de punt van het mes gestoken. Afgebeeld op de *Boerenbruiloft* (1672) van Jan Steen (Rijksmuseum Amsterdam, inv.nr SK-A-388. Aldus: KNAPPERT, z.j., 18.

⁷⁹⁷ Greilsammer noemt behalve de verordening van 1503 ook verboden op 'bedewijn' in een verordening van 1427, eveneens uit Brussel. GREILSAMMER 1990, 179-185.

⁷⁹⁸ Zoals in een Brusselse ordonnantie van 1503 wordt gesteld. Zie GREILSAMMER 1990, 181.

Op de *Boerenbruiloften* is het uitbrengen van een toast overigens slechts een enkele keer voorgesteld. Op de prent *Landelijke bruiloft* van Hans Bol en zijn prentje *Boerenbruiloftsmaal* (Cat.XIV.5, Afb. 118) is het een man die daarbij zijn muts heeft afgenomen. Op het *Bruiloftsfeest met de landheer en zijn vrouw* van Marten van Cleve is het een kind dat tegenover de bruid staat en het glas heft.⁷⁹⁹

Geschenken bij een rijke burgerbruiloft

Hoe ging het eraan toe op de bruiloften van het publiek dat deze schilderijen kocht? De notities van Charles Bocquet vermelden geen bijdragen in geld, wel een lijst van gevers en hun bijdragen in natura aan het bruiloftsmaal, waaronder gevogelte, vlees, maar ook bier en wijn en nog veel meer.⁸⁰⁰ Het lijkt erop dat we hier met een vorm van de geefbruiloft te maken hebben, zoals blijkt uit het hierboven aangehaalde rekest waarin de plaatsvervanger van de hoogschout van de Meierij van Den Bosch in 1612 de aartshertogen verzoekt om de *gheefbruiloften* te verbieden. Daarin wordt een geefbruiloft omschreven als een bruiloft waarbij eenieder iets meebracht aan drank of gerechten.⁸⁰¹

Bocquet noteerde wel nog enkele kostbare voorwerpen, zoals een zilveren beker, die in de verlovingsstijd aan zijn bruid werd geschonken door de nonnen van een klooster. Uit zijn aantekeningen blijkt verder nergens dat er tijdens de bruiloft geschenken werden overhandigd en misschien mogen we hieruit afleiden dat dit voorafgaand aan de bruiloftsdag werd gedaan. In de Noordelijke Nederlanden heette dit het 'in staatsie zitten' van de bruid.⁸⁰²

De gevers

Vrienden, hoger geplaatsten (vorst), geestelijken, leden van maatschappelijke groepen, waartoe bruid of bruidegom behoorden, leeftijdgenoten, lager geplaatsten (pachters) enzovoort, zij allen konden ter gelegenheid van het huwelijk een geschenk aanbieden. Stadsbesturen bijvoorbeeld gaven ter gelegenheid van huwelijken in de familie van de landheer of aan andere belangrijke personen kostbare voorwerpen.⁸⁰³ Bij de hierboven genoemde bruiloft van een Gentse hoogwaardigheidsbekleder in 1447 legden verwanten en de leden van zijn gilde geld op één van de schalen, die op tafel stonden.⁸⁰⁴ Het gebruik om tijdens de bruiloft de geschenken persoonlijk te overhandigen lag blijkbaar niet ver weg, hetgeen wordt bevestigd door de verordeningen die uit dezelfde eeuw stammen.

⁷⁹⁹ Dit motief komt bijna precies zo voor op de *Bruiloft te Kana* van een navolger van Hieronymus Bosch (Rotterdam, Boijmans -van Beuningen, inv.nr St25).

⁸⁰⁰ BOCQUET, 1882, 336-338. De volledige lijst is opgesomd in hoofdstuk 10, § *Feestdis*. Mogen we aannemen, dat het geven van een bijdrage in geld voor de bruiloftsmaaltijd in deze kringen niet gebruikelijk was? Het lijkt niet erg waarschijnlijk dat Bocquet, daarvan geen aantekening zou hebben gemaakt.

⁸⁰¹ ANON., "[toespraak van een wethouder]", *Mededelingen- en contactblad van de Heemkundige Studiekring "Kempenland" te Eindhoven*, nr.4 sept. 1972, 13-14. Daarin staat abusievelijk 1613 vermeld, Zie ROOIJAKKERS 1994, 420 n. 422.

⁸⁰² Dit vond plaats vóór de bruiloft. Hierbij kon ook de bruidegom aanwezig zijn. Zie KNAPPERT, z.j., 433, afb. 14; KNAPPERT 1914, 72.

⁸⁰³ Het was, volgens Van Werveke, vooral in de middeleeuwen gewoonte dat ook openbare besturen geschenken zonden ter gelegenheid van een huwelijk van hun leden of ambtenaren en hun kinderen. Rekeningen van steden, kasselrijen, openbare besturen en zelfs kloosters bevatten honderden uitgaven tot dat doel. VAN WERVEKE, 1899-1900, 149. Zie ook hoofdstuk 8, § *Bruiloftskleding als geschenk*.

⁸⁰⁴ Zie GREILSAMMER 1990, 184.

Aan de bruiloft van Bocquet leverden, behalve familie en collega's, ook zijn pachters een bijdrage. Dit blijkt uit zijn lijst van gevers, waarop in enkele gevallen ook de relatie van de gever tot het bruidspaar is aangegeven. Van oudsher bestond er een verplichting voor pachters om bij te dragen aan een huwelijk van de landheer of zijn kinderen en andersom het recht van landheren om bijdragen op te eisen.⁸⁰⁵ Deze wettelijk vastgelegde verplichting van opgezetenen van heerlijkheden werd in Vlaanderen door Karel V in 1522 overigens afgeschaft, maar het is de vraag of het daarmee gedaan was.⁸⁰⁶

De jonggezellen: een separatieritueel

Op de prent *Bruiloftsfeest op een boerenerf* (Afb.25) staan twee jongemannen oog in oog met de bruid. Eén van hen offreert haar een kinderkekstoel, de ander houdt een zogeheten nachtspiegel (een po) omhoog alsof hij een toast uitbrengt, een motief dat we al tegenkwamen op de *Huilende bruid* van Jan van Hemessen (Afb. 6). Zijn hoofd is nadrukkelijk gedraaid in de richting van de toeschouwer, terwijl iemand anders hem de muts van het hoofd trekt. Een (zogenaamde) reprimande die de aandacht vestigt op de grap? Zijn metgezel neemt in elk geval wèl netjes zijn muts af. Nu zijn het ongeveer dezelfde voorwerpen die als geschenk zijn afgebeeld op de *Boerenbruiloften* en daarin is de po is een unicum. Even uitzonderlijk is het feit dat het jongemannen zijn die een geschenk aanbieden en niet de gebruikelijke paren of een moeder met kind(eren).⁸⁰⁷ Misschien heeft hun aanwezigheid te maken met een separatieritueel. Dit wordt gesuggereerd door de tekst van een tafelspel, waarop hieronder wordt ingegaan, waarin jonggezellen gebruiksvoorwerpen met een symbolische lading geven aan het bruidspaar.

Dat de bruidegom - en ook de bruid - afscheid moesten nemen van de groep huwbare vrijgezellen is bekend en ook dat het bruidspaar hun vertrek uit de groep diende 'af te kopen' bij voorkeur met grote hoeveelheden drank met toepasselijke namen als *huilbier* of *quanselbier*. Met het eisen van huilbier werd al tijdens de verloving begonnen en het ging door op de dag van de bruiloft wanneer het paar op weg was naar de kerk en zelfs nog daarna.⁸⁰⁸ Een bijzonder voorbeeld van wat de jonggezellen tijdens een bruiloft konden opeisen komt uit een plakkaat van Filips II (22 juni 1589). Het plakkaat gebod dat een "sergeant ofte anderen persoon wel ghequalificeert wesende" de maaltijden zou bijwonen om "te slissen ende neder te legghen alle twisten ende

⁸⁰⁵ Er heeft op sommige plaatsen in Europa een recht van de landheer bestaan op geschenken, vaak in de vorm van voedsel en/of op een plaats aan de bruiloftstafel van zijn opgezetenen boeren. Zie WETTLAUFER J., *Das Herrenrecht der ersten Nacht. Hochzeit, Herrschaft und Heiratszins im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*, Frankfurt/New York, 1999, 268-278. Een Italiaans voorbeeld is een vermelding van de geschenken ter gelegenheid van het huwelijk van een vooraanstaand paar in 15de-eeuws Florence, die variëren van een paar konijnen van een afhankelijke boer tot en met kostbare ringen. WITTHOFT 1982, 50. Verder over deze relatie tussen landheer en opgezetenen boeren: hoofdstuk 12, § *De heer en het huwelijk van zijn boeren*.

⁸⁰⁶ Bezitters van heerlijkheden in Vlaanderen waren in de 15de en 16de eeuw gemachtigd door de Raad van Vlaanderen om deze geschenken van hun opgezetenen boeren te eisen, die zij als een soort belasting beschouwden. VAN WERVEKE 1899-1900, 150.

⁸⁰⁷ Op de latere versie van de prent (Cat.VII4, 4a-c) ontbreken deze jongemannen.

⁸⁰⁸ Om hun eisen kracht bij te zetten kon een charivari worden gehouden, in de Nederlanden bekend als ketelmuziek. In sommige streken werd alleen ketelmuziek gemaakt als het meisje een 'vreemde' huwde of als een weduwe of weduwnaar hertrouwde. GODDING Ph., *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, Brussel, 1987, 110. Degenen die ongewenst gedrag vertoonden waren in het Vastenavondconcept lid van het Gilde van de Blauwe Schuit. Een lidmaatschap, dat automatisch werd opgeheven bij huwelijk(!), wijsheid en rijkdom. PLEIJ 1979, 63-67, PLEIJ 1981, 298-301.

gheschillen" en om "te beletten de ongheregeltheden" die ... geschieden ... om de schotelen-spyse, die de Jonghesellen ghewoonlick syn vande Bruydegoms te heysschen".⁸⁰⁹

Uit het laatste citaat valt op te maken dat er ook voedsel geëist kon worden van de bruidegom en dat zelfs nog op de bruiloft zelf. Op de *Bruiloftsdans met geschenken voor de bruid in een interieur* (Cat.VIIID.1; Afb. 74) zien we zo'n "sergeant", een dansende man, herkenbaar aan het insigne met de dubbele adelaar, die de orde moest bewaren, want het kon bij een bruiloftsfeest flink uit de hand lopen.⁸¹⁰ We hebben hier meestal te maken met het geweld van de jonggezellen, die het tot hun taak rekenden om overtreding van regels van lokale gemeenschappen te sanctioneren. In de steden stond deze rol van de jonggezellen waarschijnlijk al vanaf de 14de eeuw onder druk en ging over in handen van een stedelijke overheid. Wat ooit functioneel, door de samenleving gelegitimeerd geweld was, werd crimineel gedrag.⁸¹¹ Ongeregeldheden, waarbij zelfs doden vielen, lijken overigens niet beperkt te zijn geweest tot het platteland of tot de lagere, stedelijke bevolkingsgroepen.⁸¹² In 1615 werd de bruiloft van een edelman in Gent verstoord door een andere edelman en zijn kornuiten, die het bruiloftshuis belegerden. De sergeant van de te hulp schietende burgerwacht en de aanvaller werden daarbij gedood.⁸¹³

Tafelspel of ritueel?

In een tafelspel van ca. 1500, dat was bedoeld om te worden opgevoerd bij een bruiloftsmaal en dat de vorm heeft van een rechtsgeding, wordt de bruidegom uit het jongmansgilde gezet door

⁸⁰⁹ Geciteerd naar: VAN WERVEKE 1899-1900, 153.

⁸¹⁰ Over de "sergeant": DUBLIN 1987, nr.911. Over "vorsters", ondergeschikt aan drost, schout of stadhouder, die ook als veldwachters optraden: ROOIJAKKERS 1994, 105. Van Werveke vermeldt dat de schepenen van Gent in 1543 een verbod uitvaardigden om bij bruiloften "bijden spade [laat] zitten hetene [te zitten eten] en de andersins zowel tsnoenens als tsuons ['s avonds]", omdat zij hadden geconstateerd dat er dagelijks ongeregelheden plaatsvonden tijdens bruiloften. VAN WERVEKE 1899-1900, 150, n.2. Zie ook het voorbeeld van een vechtpartij met dodelijke afloop tijdens een bruiloft onder § *Ganswerpen*.

⁸¹¹ Over de rol van de jonggezellen en de onderdrukking van het door hen uitgeoefende rituele geweld van de jonggezellen in oostelijk Noord-Brabant. ROOIJAKKERS 1994, 294-378. Voorbeelden van dit criminele gedrag: Vandenbroeck vermeldt het verschijnen van rondzwervende jonggezellen bij Brabantse bruiloften in het midden van de 16de eeuw. VANDENBROEK 1984, 100 met een verwijzing naar: F. van Hemelrijck, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de late middeleeuwen tot het einde van het Ancien Régime (1407-1789)*, Brussel, 1981, 206 (document van 1556).

⁸¹² Deze gewelddadigheden zouden vooral op het platteland zijn voorgekomen. GODDING 1987, 110.

⁸¹³ Een bruiloft ten huize van de edelman Willem Croone werd 's nachts verstoord door de heer van Preut, edelman en schoonzoon van de overleden gouverneur van het Spanjaardskasteel. Deze wilde met zijn vrienden naar binnen, maar werd niet opengedaan waarop hij het huis belegerde en de burgerwacht te hulp werd geroepen. De sergeant werd door de heer van Preut doodgestoken, die zelf even later ook omkwam. Enkele dagen na dit voorval verscheen er een verbod van de magistraat waarin stond beschreven dat "vele ende diversche persoonen soo mans als jonghers, vrouwen ende jonghe dochters vuyjt curieusheijt ende nieuschiericheijt hemlieden veruoorderen jnde... vergaderijngghen (vooral bruijloften) bij fortse jnne te drummen, ende die so te troubleren ende benauwen." Zie VAN WERVEKE 1899-1900, 155-156. Hij vermeldt een geval uit 1599, waarin een troep Vrijbuiters uit Zeeuws-Vlaanderen bruiloftsgasten te Zeveren aan tafel overvielen om hen uit te plunderen en hij citeert een verordening van 5 november 1610 van de Raad van Vlaanderen waarin werd vastgesteld dat: "Hoe wel men verhoopt hadde, dat deur de groote lasten ende verliesen, gedreghen by 'tghemeente deur de voorleden Oorloghe elck hem tot maticheyt zoude begheven ende ghesickt hebben," niettemin de gevechten en doodslagen hoe langer hoe talrijker werden, terwijl de onkosten van de bruiloften steeds vermeerderden. VAN WERVEKE 1899-1900, 153-154. Zie over verstoringen bij de bruiloftstoet ook hoofdstuk 8, § *Het schutten van de bruid*.

Boerdelick Wesen (boerenpummel, zot) en *Droncken Tenoer* (lett. beschonken inhoud). Deze twee vertegenwoordigen de jonggezellen en spreken recht over de bruidegom.⁸¹⁴ Hun tegenspeelster is *Jonstige Minne* (hoofse liefde). De spelvorm, een rechtszaak, was zeer gebruikelijk bij de viering van Vastenavond en de figuren zijn bekende karikaturen uit de omgekeerde wereld van Vastenavond.

Er is echter een drietal aspecten die de veronderstelling rechtvaardigen dat dit tafelspel misschien toch iets meer was dan een braaf literair spelletje, waarin een ouder ritueel was verwerkt, zoals Pleij de tekst heeft getypeerd. Het zou volgens hem om een speelttekst gaan zoals gebruikt bij de vastenavondviering, waarin de jonggezellen verenigd in het Gilde van de Blauwe Schuit een belangrijke rol speelden.⁸¹⁵ Echter er wordt niet alleen een vonnis uitgesproken, maar het vonnis wordt ook ten uitvoer gelegd en vooral dit laatste aspect herinnert aan de rituele oorsprong van het spel, waarvan het onderwerp, de verbanning van de bruidegom uit de groep huwbare jongemannen, sterk doet denken aan een separatieritueel in het kader van een huwelijk en waarop dit spel misschien ook wel teruggaat. Bovendien was dit tafelspel bedoeld voor opvoering bij een bruiloft, hetgeen een aanwijzing is dat het spel nog een functie in het ritueel vervulde. Ten slotte wijst het feit dat bruid en bruidegom worden betrokken in het spel ook op de rituele functie van het spel.

Niet alleen werden gedurende de bruiloft liederen gezongen en gedichten voorgedragen en tafelspelen opgevoerd.

En op dat oock elcx vreucht soude vermeerren,
Speelde men daer seer Rhetoryckelyck
Een tafelspel voor de vrouwen en heeren,
Bewijsende daer me practyckelyck,
Hoe goet dat sijn tusschen man en vrouwe
Ghestadicheyt, liefde, goet ende eendracht,
En den voorspoet die daer door comen souwe,
Hebben sy daer figuerlyck voorts ghebracht

aldus het al eerder geciteerde bruiloftsgedicht van Jonker Jan van der Noot.⁸¹⁶ In de titel van een refreinbundel uit 1590 wordt aangegeven waartoe de gedichten dienden: "vrolijcke maeltijden bruyloften ende bancketten ..."⁸¹⁷ Zulke boekjes werden gedrukt voor een stedelijk publiek. De

⁸¹⁴ Het gaat om een *Bruiloftsspel* in: VLOTEN J. v., "Drie tafelspelen, medegedeeld door Dr. J. van Vloten", *Dietsche Warande*, 10 (1874), 116-131. De tekst is van een zekere Lambrecht Dirrixsz de Vult en zou uit het begin van de 16de eeuw kunnen stammen, aldus Pleij. Zie PLEIJ 1981, 298. Deze datering stelt hij bij tot midden 16de eeuw. Zie PLEIJ 2007, 420. Vergelijkbaar is een ander spel van eind 16de, begin 17de eeuw, *Een nieuw vermakelijck Bruijlofts-spel van drie Persoonen, te weten: Jongeling; Wulps Leven; Reden*. Zie LAAN N. van der, *Rederijkersspelen naar een handschrift ter bibliotheek van het Leidsche Gemeentearchief*, 's-Gravenhage, 1932, 118-138. Hierin wordt geen ritueel beschreven, maar het zijn wel weer vergelijkbare personificaties, die over het huwelijk spreken. Pleij vermeldt nog dat er een honderdtal tafelspelen tot ca. 1600 bewaard is gebleven, waaronder ook bruiloftsspelen die niet systematisch zijn onderzocht. PLEIJ 1981, ibid.

⁸¹⁵ Zie PLEIJ 1979, i.h.b. 63-67; PLEIJ 1981, i.h.b. 298-301; PLEIJ 2007, 420-421. Het gaat volgens Pleij om een vastenavondtekst die door het presenteren van een omgekeerde wereld maatschappelijke kritiek leverde om daarmee het wenselijk geachte tegendeel des te duidelijker naar voren te brengen. Hij plaatst deze tekst in de context van andere vergelijkbare spotmandementen uitgevaardigd door jongmangilden, die in de steden waren verenigd in het Gilde van de Blauwe Schuit. Het thema van zulke teksten is in het algemeen het uitoefenen van kritiek op ongewenste gedragsvormen van de bekritiseerde maatschappelijke groepen.

⁸¹⁶ VAN DER NOOT 1563 (ed. HEYDEN) 1968, 305, reg.376-384.

⁸¹⁷ Een nieu Refereyn boeck vol Amoureuse ende sotte ofte boertelicke Refereynen (...) by een vergadert tot groote vermakelijckheit van alle vrolijcke maeltijden bruyloften ende bancketten (...), Amsterdam, 1590, 1-2, 22-23. Er staan twee bruiloftsdichten in. Het gaat om een zeldzame bundel, waarvan alleen een exemplaar in de Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel (Lp 134)

tafelspelen, bruiloftsgedichten en liederen maakten deel uit van de bruiloftsviering, een omstandigheid die ervoor pleit dat zij nog steeds een rituele functie hadden. Dit wordt door de inhoud van de liederen en de bruiloftgedichten, die soms speciaal voor de gelegenheid werden gemaakt, bevestigd.

Laten we kijken naar het verloop van het tafelspel, dat wordt geopend door *Jonstige Minne* (hoofse liefde) die het bruidspaar uit naam van *Minlijk Begeeren* een spiegel aanbiedt als aansporing tot verstandig gedrag. Een geschenk dat door haar tegenspelers *Boerdelick Wesen* (boerenpummel, zot) en *Droncken Tenoer* (letterlijk: beschonken inhoud), die de jonggezellen vertegenwoordigen en rechtspreken over de bruidegom, onmiddellijk belachelijk wordt gemaakt. Zij vragen om in de spiegel te mogen kijken, maar dat zal hun in nog geen zeven jaar lukken, is het antwoord van *Jonstige Minne*. Waarop de twee beginnen te zingen. Dat ergert haar zo, dat ze hen aanspreekt met 'plompe boeren' en vraagt wie hen eigenlijk heeft uitgenodigd.⁸¹⁸ Wij zijn bij alle feesten van de partij en onze aanwezigheid wordt door de meesten op prijs gesteld, luidt hun antwoord.

Dan bedenken ze nog net op tijd dat ze gekomen zijn om een geschenk aan te bieden. Zij hebben aan praktische zaken gedacht: een wieg en een schop. De bruid krijgt een "kindeken in der wiegen" aangeboden door *Boerdelick Wesen*. Over de bedoeling kan geen misverstand zijn, want hij legt het haarfijn uit: de bruid zal het komend jaar een kind baren en dan flink aan het werk moeten met 'wassen, spoelen, wiegen, sussen enzovoorts'.⁸¹⁹ *Jonstige Minne* reageert goedkeurend, want het zijn de taken van de vrouw sinds Eva.⁸²⁰ De zot maakt haar belachelijk door de bruid toe te voegen dat zijn geschenk komt van *Minlijk Begeeren* (Eros), net zoals de spiegel. Een verwijzing naar de spiegel, die behalve het attriboot van de voorzichtigheid (*Prudentia*) ook het attriboot van de ijdelheid (*Vanitas*) kon zijn. Daarop is het de beurt aan *Droncken Tenoer* die de bruidegom mede uit naam van *Minlijk Begeeren*, een spade geeft, waarvoor hij zich verontschuldigt omdat het een nogal zwaar ding is. Ook aan dit geschenk, dat van de gevers een erotische betekenis krijgt, geeft *Jonstige Minne* weer een goedkeurende uitleg. Zij roept de bruidegom op fluks de boer te gaan helpen met ploegen en zich niet als *Droncken Tenoer* te bedrinken. Daarbij brengt zij de bruidegom de zondeval, "de vloek van Adam", in herinnering waardoor hij als man veroordeeld is tot werken: "in 't sweet uws aenscijs".⁸²¹

bekend is en die niet is gepubliceerd. PLEIJ H. & RESOORT R., "Zestiende-eeuwse vondsten in de Herzog August Bibliothek te Wolfenbüttel", *Spektator. Tijdschrift voor Neerlandistiek*, 4 (1974-75), 401-405. In veel liedboekjes uit de 17de eeuw zijn dergelijke algemeene bruikbare bruiloftsliederen te vinden. Een vroeg voorbeeld is een lied in de bundel *Den Nieuwen Lusthof* (1602 1e dr.). Zie SCHENKEVELD-VAN DER DUSSEN M., "Een bruiloftsdicht van Karel van Mander", *Tijdschr. Ned. Taal- en Letterk.*, XCII:3-4 (1976), 191-192.

⁸¹⁸ VLOTEN 1874, resp. reg.120, reg.7 en 122, reg.11.

⁸¹⁹ VLOTEN 1874, reg.123.

⁸²⁰ Dat isset geene, dat die vrouwen toebehoort, / Duer 't werck georboort van Eva, ick moetet verhalich wesen; / Want die vrouwen sullen doer 't baren salich wesen, / Soo ons aen die Scrift clauer wert ontbonden. VLOTEN 1874, reg.123-124.

⁸²¹ VLOTEN 1874, reg.124. Terwijl het aanbieden van de geschenken aan de bruid alleen wijst op een integratierite – de bruid krijgt hetgeen zij nodig heeft voor haar toekomstige taken – hebben de geschenken aan de bruidegom zowel het karakter van een integratierite – de spade waarmee hij voor zijn gezin moet zorgen – als van een separatierite, het voorlezen van zijn verbanning uit het rijk van de vrijgezellen.

De dronkaard en de zot kwijten zich vervolgens van hun laatste taak: het verbannen van de bruidegom.⁸²² Het zottenmandaat wordt voorgelezen aan het bruidspaar. De bruidegom wordt verdreven uit het rijk van de *Prins van Hoogmoed en Bandeloos leven, Heer van Malhuizen en Keienburg, Zottingen en Gekhoven*. Het is uit met het vrijgezellenbestaan. De bruidegom moet bij zijn bruid blijven zolang zij leeft en geen oneerbare dingen meer doen. Het mandaat is gedateerd op 1 mei, zonder twijfel een verwijzing naar de dag waarop, zoals we al zagen, de vrijagegebruiken in het middelpunt staan, dus naar de tijd van het vrijgezellenleven. Het mandaat eindigt met de opdracht aan de bruidegom om met zijn bruid 'te bed te gaan'.⁸²³

Tot slot toont *Jonstige Minne* haar spiegel waarop het woord 'God' blijkt te staan geschreven.⁸²⁴ Deze spiegel, God, is voor arm en rijk en doet "wijcken alle sondighe swaerhey", want Hij is de waarheid en het licht der aarde. Na enige opmerkingen van de zot en de dronkaard maant *Jonstige Minne* de bruidegom om de zot te laten lopen en zijn bruid te eren als Christus zijn bruid (de kerk, d.i. alle gelovigen) eert en de bruid om haar man te gehoorzamen uit liefde zoals Christus zijn vader gehoorzaamde tot in de dood.⁸²⁵ Zij besluit met de raad om elkaar in liefde te eren en niet te twisten, maar de zot kan het niet laten toch nog een dubbelzinnige opmerking te plaatsen over de bruid die volgens hem niet kan wachten tot ze een kind draagt. Dan nemen alle drie afscheid van het paar.

Betekenis van de geschenken

In het spel wordt met de symboliek van de geschenken gespeeld en waarschijnlijk hebben de schilders van de *Boerenbruiloften* hetzelfde gedaan. Drie geschenken spelen in het tafelspel een rol en krijgen een bijzondere betekenis, een spiegel, een wieg en een schop. Terwijl de tegenspelers van *Jonstie Minne* in elk geschenk een verwijzing naar erotiek zien, geeft zij er steeds een bijbelse uitleg aan. De spiegel staat voor God en wijsheid, terwijl wieg en schop symbolen zijn van de taken die het eerste paar, Adam en Eva, kregen opgelegd om te zorgen voor het voortbestaan van de mensheid, het baren van kinderen en het bewerken van het land, het gevolg van de zondeval.

Op de schilderijen en prenten ontbreken spiegel en spade, maar de wieg ontbreekt daarentegen nooit.⁸²⁶ Wieg en kinderkekstoel zijn de enige twee geschenken die steeds zijn afgebeeld en soms een zeer prominente plaats innemen, zoals op het schilderij *Bruiloftsfeest met de landheer en zijn vrouw* (Afb. 105). Het feit dat van alle huisraad alleen wieg en kinderkekstoel steeds zijn afgebeeld, is een indicatie voor de betekenis die zij hadden anders dan hun praktische nut.⁸²⁷ Beide voorwerpen symboliseren het aanstaand moederschap van de bruid en de gewenste

⁸²² VLOTEN 1874, reg.125.

⁸²³ VLOTEN 1874, reg.126-128.

⁸²⁴ VLOTEN 1874, reg.128. Voorafgaand aan haar tekst staat een regie-aanwijzing: "Hier sal Jonstige Minne een bordeken toonen spiegelsgewijs, en daer sal in gescreven staen het woort Goodts, ende seyt aldus:"

⁸²⁵ Zie over het huwelijk als symbool van het verbond van Christus met de kerk: hoofdstuk 3, § *Van copula naar consensus: het huwelijkssacrament*.

⁸²⁶ De spade als symbool van arbeid is in een andere context wel in de beeldende kunst te vinden, als het gewone attribuut van de boer, bijvoorbeeld op schaakspelen, of van de personificatie van Arbeid. Zie bijvoorbeeld: RAUPP 1986, afb.77c; VELDMAN 2006, 171-192.

⁸²⁷ In een gedicht van Anna Bijns waarin een echtgenoot zich erover beklaagt de huishoudelijke taken van zijn vrouw te moeten opknappen, worden deze taken opgesomd: ontbijt maken, bed opmaken, borden wassen, pispot legen, as van de haard wegbrengen, vloer vegen, ketel en haal schuren, pap roeren en:

wanneer dat kindt cryt / zoe moet ict stillen

vruchtbaarheid van het huwelijk, maar zij verwijzen ook naar de sterfelijkheid van de mens die voor zijn voortbestaan van zijn eigen reproductie afhankelijk is. De kinderakstoel is bovendien een verwijzing naar het vergankelijke lichaam. "Dit lijf, wat ist, als stanck en mist?" luidt het opschrift bij een prent in Jan de Brunes *Emblemata* (1624). Hierop is zien we een moeder die het ontblote achterste van een klein kind afveegt.⁸²⁸ Vergelijkbaar is het motief op de voorgrond van *Geschenken voor de bruid* uit de *Bruiloftsserie* (Afb. 83): een vrouw, die een kindje zijn behoefte laat doen met het ontblote achterste naar de toeschouwer gekeerd.⁸²⁹

Een nepbruid

De aankomst van een 'nepbruid' met haar verklede gevolg is een ritueel dat slechts tweemaal is afgebeeld, namelijk op een Verbeeck-bruifloft (Afb. 21) en op een anoniem schilderij (Cat. VIII.B.21; Afb. 64). Op dit laatste schilderij, dat werd gepubliceerd door Vandenbroeck, draagt deze 'nepbruid' vlechten in plaats van loshangend haar (!) en wordt zij voorafgegaan door een dansende man met een sjerp van eierdoppen en op zijn hoofd een bijenkorf. Lege eierdoppen zouden staan voor ijdelheid volgens Vandenbroeck, die het schilderij publiceerde, maar hier lijkt een associatie met onvruchtbaarheid waarschijnlijker. Rechts van de bruid loopt een oudere vrouw en links een verklede man die op een luit tokkelt, terwijl achter hem iemand zingt. De luit is een bekend symbool voor het vrouwelijk geslachtsdeel. Allerlei voorwerpen worden megedragen als een spinrokken, een lantaarn aan een stok en een po met een kaars erin.⁸³⁰ Po en brandende kaars waren, zoals we al zagen, de standaard attributen van de bruid die naar het bruidsbed werd gevoerd. Hier echter steekt de kaars in de po, een niet mis te verstane allusie op de copulatie. Op de Verbeeck-bruifloft waren de voorwerpen een karnton en een spinrokken, waarvan de karnton eenzelfde betekenis lijkt te hebben als de po met de kaars.⁸³¹ Op Marten van Cleves *Geschenken voor de bruid* (Cat.XA.c, Afb. 83; XB.c, Afb. 87; XJ.c; Cat.X.c.2) wordt een kinderpo omhooggehouden, waarin een pollepel is gestoken.

Een 'stille' bruid

De bruid zit stil met haar handen gevouwen aan de bruifloftstafel, de ogen neergeslagen.⁸³² Zo zien we haar als zij geschenken in ontvangst neemt, maar ook bij het bruifloftsmal. Dit gedrag

opt knieken setten en singhen / tiere / liere /
 en alst hem bescheten heeft / moet ic schiere
 het grofste gruys [poep] / vanden doecken spoelen
 pis kindeken pis / pis / ic dan creyiere
 wanneer dat cacken wille / oft poelen
 dan moete ic hem ooc de pappe koelen
 en in den mont steken / ic en machs niet ontvlien ...

Geciteerd naar COIGNEAU, II, 346 en n. 254 met een verwijzing naar een vergelijkbare takenlijst.

⁸²⁸ De prent van Willem de Passe is afgebeeld in HOLLSTEIN XVI, 210, nr.59.

⁸²⁹ Zie ook het motief van een kindje dat met ontbloot achterste omhoog wordt gehouden op een late variant van de *Bruifloftsdans met geschenken voor de bruid* (Cat.VIII.C10): hoofdstuk 12, § *Distantie en nabijheid*.

⁸³⁰ Identificatie van deze voorwerpen: VANDENBROECK 1984, 100, n. 127. De reproductie in de veilingcatalogus bleek slecht leesbaar en de huidige verblijfplaats van het stuk is niet bekend.

⁸³¹ Op de latere prent *Bruifloftsfest op een boerenerf* van Peeter van der Borcht is ook een karnton te zien. Ook op een *Bruifloft*, toegeschreven aan Jan Steen, staat een karnton prominent op de voorgrond, paneel, 62,4 x 49,3 cm (Coll. Thyssen Bornemisza, Lugano).

⁸³² Overeenkomstig de uitdrukking: 'Stilzitten als een bruid'. Zie *MNW*, 1, 'Bruut', 'Bruyt'. Het is een teken van haar liminele positie als bruid. Voorbeelden van deze houding: GIBSON 1965, 196.

werd in alle kringen van de bruid verwacht en zo is zij dan ook steeds afgebeeld, of het nu gaat om een *Boerenbruiloft* of om een *Bruiloft te Kana*.

Toch voldoet de boerenbruid soms niet helemaal aan de verwachtingen. Dit is bijvoorbeeld het geval op de *Bruiloftsdans met geschenken voor de bruid*, waar zij vanonder halfgeloken oogleden naar de schotel met munten op tafel kijkt. Ook op enkele van de anonieme kopieën van het *Bruiloftsmaal* uit de *Bruiloftsserie* komen we bruiden tegen die, met weliswaar kleine gebaren, het decorum doorbreken. Op de Verbeeck-bruiloften zagen we dat de bruid eveneens niet in de gebruikelijke ingetogen houding is voorgesteld, maar de aanwijzingen op de latere *Boerenbruiloften* zijn veel subtieler. Het valt bijvoorbeeld niet onmiddellijk op dat op Marten van Cleves *Geschenken voor de bruid* de handen van de bruid op de rand van de schotel liggen, maar we mogen aannemen dat daarmee aan de rituele waardigheid van de bruid wel afbreuk is gedaan. (Afb.detail) Terwijl het publiek zich bij de Verbeeck-bruiloften vrolijk kon maken over haar vroegtijdige moederschap, is hier haar kennelijk niet te onderdrukken nieuwsgierigheid naar wat zij (en haar bruidegom) geschonken krijgen het doelwit en lijkt vooral het doorbreken van het decorum op de korrel te zijn genomen en niet zozeer de bijdragen zelf. Wat er op de schotel belandde was zeker heel belangrijk voor bruid en bruidegom, zoals wordt bevestigd door een getuigenverklaring gedaan in verband met een moord die tijdens een bruiloft in 1551 was begaan. Uit het verslag blijkt dat de bruid weg wil als er ruzie ontstaat. Zij spoort haar bruidegom aan met de volgende woorden: "Wat wil je anders doen? Laten we maar liever naar huis gaan om ons geld te tellen."⁸³³

"..., maar ik kan dansen als een edelman ..."⁸³⁴

De ingetogen houding van de bruid contrasteert niet alleen met de wat opgewonden sfeer rond de tafel waar zij geschenken in ontvangst neemt, maar ook met de dansende bruiloftsgasten. Dit contrast is op Bruegels *Bruiloftsdans met geschenken voor de bruid* het scherpst in beeld gebracht. Daar treden de dansende paren sterk op de voorgrond, maar boven hun hoofden gaat de blik van de kijker naar de tafel van de bruid, waar een glanzende koperen schotel de aandacht trekt. Op bijna elke voorstelling is wel een groepje bruiloftsgasten aan het dansen. Er wordt meestal gedanst in paren en soms in een kring.⁸³⁵ Bij de paardansen voert geen enkel paar dezelfde dansbeweging uit, zoals de vier paren op de voorgrond van de *Dans van de bruid*, dezelfde die ook op de *Bruiloftsdans met geschenken voor de bruid* dansen. Slechts in een enkel geval waar sprake is van synchrone dansbewegingen, is het type dans herkend, zoals op de *Dans van de bruid*.⁸³⁶ Een aparte vermelding verdient de jongeman, die zich onder de dansenden bevindt en opvalt door zijn lichtblauwe glanzende mouwen en omdat hij als enige geen muts draagt. Hij is afgebeeld op de *Bruiloftsdans met geschenken voor de bruid* en ontbreekt zelfs op de meest verwaterde variant van

⁸³³ Geciteerd in: GREILSAMMER 1990, 184.

⁸³⁴ Uit het kinder- en dansliedje *De Zevensprong*.

⁸³⁵ Op het schilderijtje *Bruiloftsfeest* van Lucas van Valckenborch (Afb. 45) wordt in een kring gedanst. Er is een kringdans afgebeeld op de linkerachtergrond van één van de schilderijtjes naar Pieter van der Borchts *Bruiloftsfeest op een boenerf* (Cat.V.3, Afb. 27) en op een anoniem schilderij *Boerenbruiloftsfeest met geschenken voor de bruid* (Cat.XIV.8, Afb. 123) Ook op de Duitse boerenbruiloftsprenten wordt in een rij of kring gedanst.

⁸³⁶ Daarop voeren de vier andere paren, aangevoerd door de bruid, wel een herkenbare groepsdans uit. Zie SCHEYER 1965, 188. Op veel *Boerenbruiloften* is deze groep dansende bruiloftsgasten van Bruegel overgenomen. In een 16de-eeuws refrein, dat de spot drijft met een armoedige bruiloft worden twee dansen met name genoemd een manette" en "suerette". Zie DOESBORCH (ed. KRUYSKAMP 1940), 244-246, refr. CXXXVII.

deze compositie niet.⁸³⁷ Zou hij de bruidegom kunnen zijn? Andere jongemannen, met hoofddeksel, dansen ook mee.

Niet alleen de ongelijke dansbewegingen, maar de hele manier van dansen is boers en moet het publiek van toen direct zijn opgevallen.⁸³⁸ In een refrein uit de 16de-eeuwse bundel van Jan van Stijvoort wordt het boerse dansen als volgt getypeerd: "Hoochoppe soe die beren int coren springhen/ spronghen sy tsamen in die bane/ Daer en was geen speelman dus ginc si singhen/ een vrolic lieken om vruechs volbrengen".⁸³⁹ Het publiek danste bij de eigen bruiloften of andere feesten zelf ook, iets waarvan de danspartij in het bruiloftsdicht van Jonker Jan van der Noot getuigt, maar de manier waarop men danste verschilde wel hemelsbreed van die van de afgebeelde boeren.⁸⁴⁰ De weinige afbeeldingen van een bruiloftsdans in deze kringen, een schilderij *De bruiloft van Joris Hoefnagel* (1571) van Frans Pourbus de Oude (1545-1581) en *De bruiloft gaat ten dans* van Frans Francken de Oude (1542-1616) bevestigen dit.⁸⁴¹ Hoe het verschil door het publiek werd gewaardeerd blijkt uit de onderschriften bij een tweetal prenten van Johann Theodor de Bry, gemaakt naar 16de-eeuwse voorbeelden, waarop een hofdans en een boerendans zijn afgebeeld. 'Hier zien we bescheidenheid, een eerlijk karakter, hier treedt hoofse overredingskracht en charme en edele terughoudendheid aan de dag. Geen wonder dat de goden uit eigen beweging hun godinnen volgen', luidt het onderschrift bij de hofdans en het onderschrift bij de boerendans zegt: 'Zover verwijderd als het hof is van de schaapskudde, zozeer verschillen hoveling en boeren. Deze zedeloze rondedans zal het al gauw laten blijken. Het is goed: zo manifesteren zich verschillende levenswijzen'.⁸⁴² Hoewel het dansen in het algemeen ook wel werd veroordeeld als zedeloos, werd er ook een onderscheid gemaakt tussen de verschillende manieren van dansen. Voor de positieve waardering van het statige dansen vond men een rechtvaardiging bij antieke en kerkelijke schrijvers. De boerendans werd daarvan echter uitgesloten omdat deze ook werd geassocieerd met dronkenschap en ontucht.⁸⁴³ Geen wonder dat bij de dansende gasten de priester slechts toekijkt, zoals op Bruegels *Bruiloftsdans met geschenken voor de bruid*. Het publiek kon dus gelijktijdig het feestelijke dansen waarderen dat zelfs als een uitdrukking van harmonie kon

⁸³⁷ Zoals op een anonieme schets (Cat.VIII.C.7, Afb. 66). Met nadrukkelijke korte streepjes wordt de haardos van deze figuur neergezet, hetgeen wijst op het belang van dit detail. Op de *Dans van de bruid* is hetzelfde groepje dansende paren te zien, maar daar draagt de jongeman wel een hoofddeksel en ook een mantel.

⁸³⁸ Over de iconografie van boerendansen: RAUPP 1986, 165-190.

⁸³⁹ STIJEVOORT (ed. LYNA & EEGHEN 1930), nr. LV, reg.40-43.

⁸⁴⁰ "Volghende nae de manier van Brabant;/ Sy dansten wel, en op een seker mate / Volchden sy oock der instrumenten clanck, / Soo lochtelyck en met blyden ghelate, / Dat sy van elck creghen prys en danck." VAN DER NOOT 1563 (ed. HEYDEN 1968), reg.340-344.

⁸⁴¹ Het schilderij van Pourbus bevindt zich in KMSK Brussel, inv.nr.4435, dat van Francken de Oude in Antwerpen Museum Mayer van den Bergh, inv.nr. 917.

⁸⁴² Vertaling MH naar de Duitse vertalingen in Moxey, die ook de Latijnse onderschriften opneemt: "Hic pudor, hic morum probitas hic aulica suada, / Et lepor, & vitae, generosa modestia gliscit. / Quid mirum, divas ultro di dia sequantur." en "Quantum aula a Caula: tantum quoqu[e] distat agresti / Aulicus: hoc presens te laxa Choreia docebit / sed bene, sic variae liqueant discrimina vitae." Zie MOXEY 1989, 49 met afb. De beide prenten zijn vrije interpretaties van resp. Hans Schäufeleins *Fürstentanz* (Geisberg, nrs. 1064-1078) en Hans Sebald Behams *Kirchweih zu Mögelsdorf* (F-13). RAUPP 1986, 292, n. 41. Hij verwijst nog naar de notie die in de 15de en 16de eeuw gangbaar zou zijn, dat juist uit de dans het karakter van een mens of van een stand spreekt.

⁸⁴³ Zie hierover: SULLIVAN 1994, 28. Zij verwijst naar Lucianus van wie zij een uitspraak citeert over de 'Phrygische' manier van dansen "...that accompanied wine and revelry performed amidst drunkenness, generally by peasants who executed to the music of flutes played by women violent and trying gambols still prevalent in the country districts, that too I have not omitted out of ignorance but because those gambols have nothing to do with our present dance."

worden gezien, maar zich ook amuseren met de boerenmanier van dansen.⁸⁴⁴ Liet men zich aan het hof niet ook vermaken met boerendansen en zelfs met opvoeringen van een boerenbruiloft?⁸⁴⁵

Behalve de manier van dansen is ook de begeleiding door een doedelzak of trommel en fluit karakteristiek voor de boerendans. Trommel en fluit, door één muzikant bespeeld, en de doedelzak zijn dan ook de meest afgebeelde instrumenten op de *Boerenbruiloften*. Behalve een doedelzak wordt op enkele *Boerenbruiloften* nog een schalmei bespeeld. Doedelzak en schalmei zijn beide te zien op de Duitse prenten en op de tekening *Bruiloftsdans* van Jan Verbeeck.⁸⁴⁶ De viool komt één keer voor namelijk op de vroegzeventiende-eeuwse prent van het te bedde brengen van de bruid van Crispijn de Passe (Cat.III.8, Afb. 17).

Net als bij de kleding speelde bij de muziekinstrumenten dus het verschil in stand een rol, waaraan men zich kennelijk niet meer altijd hield. Er is tegenwoordig geen enkele handwerker meer of hij wil op zijn bruiloft hobo's en klaroenen laten spelen, merkte in 1588 Thoinet Arbeau op in zijn *Orchesographie* (1588), het eerste choreografische boek.⁸⁴⁷ De viering van adellijke huwelijken, vooral die van vorsten, was natuurlijk veel uitgebreider. Er speelden heel wat meer dan twee muzikanten, maar wat nog belangrijker is, er werd niet gespeeld op eenvoudige, volkse instrumenten als doedelzakken. Op de *Boerenbruiloften* gaat de bruiloftsstoet voort onder begeleiding van doedelzak en/of trommel en fluit, tijdens het bruiloftsfeest wordt gedanst op de tonen van de doedelzak die ook bespeeld wordt als het bruidspaar zich naar het huwelijksbed begeeft.⁸⁴⁸ Een refrein over een armoedige bruiloft geeft weer hoe het klonk in de oren van het publiek: "Een pijperken teender bruloft rammelde/ Op een cleyn fluytken leelic en leep/ Twas wonder wat hi al tsamen sammelde,/ Twas al vanden seluen dat loyken peep./ Tgheluyt dat hi wter

⁸⁴⁴ Over de negatieve houding tegenover het dansen in de 16de eeuw die spreekt uit de moralistische literatuur stelt Luijten, dat bij uitstek met de dans de losse manieren van de boer geïllustreerd konden worden. TENT. AMSTERDAM 1997, cat.nr.18, 115-117 met literatuurreferenties. Over de betekenis van de dans als symbool van harmonie en orde: KAVALER, 1999, 197.

⁸⁴⁵ Het opvoeren van plattelandsdansen door boeren of door als boer verklede hovelingen was bij hoffeesten overal in Europa gebruikelijk. Vandenbroeck geeft een voorbeeld van de opvoering van een boerenbruiloft bij het huwelijksfeest van Christian, zoon van keurvorst August van Saksen in 1582. TENT. ANTWERPEN KMSK 1987, 80. Schumann suggereert dat het schilderij *Landelijk feest voor de aartshertogen* misschien een door de aartshertogin georganiseerd dorpsfeest laat zien. Zij baseert dit op de aanwezigheid van een ceremoniemeester te midden van de dansende meisjes. SCHUMANN 1998, 154.

⁸⁴⁶ De doedelzak werd samen met de schalmei vanaf de 13de eeuw in gebruik genomen. Een eenvoudige vorm is een varkensblaas met een blaaspipje aan de ene kant en een schalmei aan de andere kant. Dit instrument komt vanaf de 13de eeuw op afbeeldingen voor. Zie VELLEKOOP C., "Herdersmuziek" in: STUIP R.E.V. & VELLEKOOP C. (red.), *Gewone mensen in de middeleeuwen. Bundel studies aangeboden aan F.W.N. Hugenholtz ter gelegenheid van zijn afscheid*, Utrecht, 1987, 131 met literatuurreferenties. In plaats van een varkensblaas kan ook een zak van een dierenhuid worden gemaakt, die wat steviger is. In plaats van een enkele speelpijp werden er ook nog één of meer bourdonpijpen aan bevestigd, die als begeleiding een lage toon laten horen. Dit laatste type doedelzak zien we op de *Boerenbruiloften*.

⁸⁴⁷ Thoinet Arbeau, *Orchesographie*, 1588 (ed. 1888), p.24, geciteerd in: BRAUDEL F., *Beschaving, economie en kapitalisme (15de -18de eeuw). Deel I. De structuur van het dagelijks leven*, Amsterdam, 1988 [1979¹], 187 (Vertaling MH). De steden hadden gewoonlijk enkele muzikanten in dienst die men kon huren voor een bruiloft of ander feest. In het oprichtingscharter van het Ceciliagilde van muzikanten in Bergen (Mons) uit 1588 werd van alles geregeld inzake het spelen op bruiloften. Bijvoorbeeld dat "tous joueurs payeront, où que ce soit, chacun joueur deux solz tournois." Zie VANDERSTRAAETEN E., "La musique aux Pays-bas avant le XIXe siècle", *ASF*, 3e serie, V (1869), 87-91.

⁸⁴⁸ Marten van Cleve beeldde op de *Stoet van de bruidegom* een trommelaar met fluit af, die verder niet meer terugkomt.

pijpen neep/ Was vreemt om hooren, maer tginck na state;/ Mid docht dat hi so wel die mate begreep/ Als eenige koe in dese strate./ Hi liet sijn pijpen, tdocht hem te late/ En sey: ick gheef v allen saueconduyt,/ Ick hebbe ghepepen ter cranker bate/ Wel twee vren; ende hi riep ouer luyt: / Ist qualic gehpepen voor een mate bruyt."⁸⁴⁹ Er is een duidelijke voorkeur voor de doedelzak, die ongetwijfeld verband hield met de dubbelzinnige betekenis van het instrument als fallussymbool. De zedeloosheid van de boeren waarnaar het dansen verwijst wordt nog eens aangedikt in het onderschrift bij de prent *Bruiloftsdans met geschenken voor de bruid* van Pieter van der Heijden (Afb. 56). De bruid danst niet mee omdat ze zwanger is, een omstandigheid waarnaar in de bruiloftsstoeten ook al aan gerefereerd werd. "Maer ons bruijt neemt nu van dansen verdrach,/ Trouwens, tis oock best, want sy ghaet vol en soete", is het commentaar van het onderschrift.⁸⁵⁰ Een 17de-eeuwse grisaille van Pieter Adriaensz. van de Venne, waarop dansen het beeldbepalende motief van een bruiloftsfeest is, draagt een niet mis te verstaan opschrift: "Losse, lompe, satte lust, ...".⁸⁵¹

Gansknuppelen

Hoewel het knuppelen van de gans destijds een algemeen volksvermaak was dat ook tot het bruiloftsvertier hoorde, is het slechts twee keer afgebeeld op een *Boerenbruiloft*.⁸⁵² Op de achtergrond van de prent *Boerenbruiloftsfeest* (Afb. 35) en nog eens op de voorgrond van een unieke voorstelling *Bruid en bruidegom met ganzenknuppelende gasten* (Cat. X.h1, Afb. 96).⁸⁵³ Te zien zijn enkele mannen die een knuppel gooien naar een gans die aan een houten paal bungelt, terwijl op de achtergrond het bruidspaar komt aangelopen. Een voorbeeld van gansknuppelen als vermaak op een bruiloft is te vinden in een 16de-eeuws processtuk. Daarin wordt een onenigheid beschreven eindigend in doodslag, die was ontstaan naar aanleiding van een wedstrijd gansknuppelen tijdens een bruiloftsfeest in het dorp Beerse bij Antwerpen in 1568. Daar werden "op de dag der nabruiloft", een "hope" of een "quantiteit van jonge gesellen ende meissens" uitgenodigd die zich vermaakten met dansen, drinken en ganswerpen. De beschrijving geeft een indruk van de feestviering. Het ging om de bruiloft van een paar uit twee welgestelde

⁸⁴⁹ Zie DOESBORCH (ed. KRUYSKAMP 1940), 244-246, refr. CXXXVII, reg.1-13.

⁸⁵⁰ Het volledige onderschrift luidt: "Locht op speelman, ende latet wel dueren,/ Soo langh als de lul ghaet en den rommel vermach:/ Doet lyse wel dapper haer billen rueren,/ Want ten is vry met haer gheen bruijloft alden dach./ Nu hebbelijck hannen danst soomen plach,/ Ick luijster na de pijp en ghij mist den voete:/ Maer ons bruijt neemt nu van dansen verdrach,/ Trouwens, tis oock best, want sy ghaet vol en soete." 'Blaas eens goed speelman en laat het lang duren, Zolang de fluit speelt en de rommelpot het uithoudt. Laat Lijze flink haar achterste schudden, want het is tenslotte niet elke dag bruiloft. Nu Hans danst zoals de gewoonte is, luister ik naar de doedelzak en mis jij de voeten [danspassen]. Maar onze bruid houdt nu op met dansen, dat is trouwens maar goed ook, want zij is zwanger.' (Vertaling MH)

⁸⁵¹ Paneel, 59,5 x 74,5 cm, gesigneerd en gedateerd 1655, verblijfplaats onbekend, afgebeeld in: PLOKKER 1984, nr.71. Een andere grisaille van deze schilder draagt het opschrift "Wel-lust" en laat in het midden een danspaar zien waarvan de man de vrouw hoog optilt, hèt voorbeeld van een onzedelijke dansbeweging (paneel 46 x 69 cm, Duitse particuliere verzameling), afgebeeld in: PLOKKER 1984, nr.100. Ook op de grisaille met het opschrift "Ouwen Deun", hetgeen zoveel betekent als 'het oude liedje', is het wilde, tomeloze dansen te zien van een boerenbruiloft (paneel, 60 x 82 cm, verblijfplaats onbekend), afgebeeld in: PLOKKER 1984, nr.78.

⁸⁵² Over dit vermaak: TER GOUW 1871, 353-356. Een oude vermelding is te vinden in de Keur van Aardenburg (1331) §278.

⁸⁵³ Het paneeltje werd ondergebracht in de *Bruiloftsserie*.

boerenfamilies. In de herberg werd gedronken en in een schuur aan de overkant werd gedanst op muziek van een speelman. Op straat werd naar de gans geworpen.⁸⁵⁴

Bedelaars aan de poort

Een veel voorkomend beeldmotief op de *Boerenbruiloften* is dat van bedelaars, die aan de poort van het erf voedsel of drank krijgen uitgereikt. Het is te zien op het *Bruiloftsfeest op een boeren erf* van Peeter van der Borch (Afb.25), op Maerten Cleves *Bruiloftsfeest met de landheer en zijn vrouw* (Afb. 105), op de prent *Boerenbruiloftsfeest*, waar één of andere brij of hutspot wordt uitgedeeld (Afb. 35), op het schilderij van Jan van Wechelen (Cat.VI.7a repliek, Afb. 47) en op Baltens *Dorpsbruiloft* (Afb. 46) waar bij de kookketels ook enkele bedelaars zitten.⁸⁵⁵

Het was gebruikelijk om de armen wat te geven als er een feest werd gegeven, of het nu ging om een gildefeest of een bruiloft.⁸⁵⁶ Het uitdelen van voedsel en drank aan de armen was een christenplicht en behoorde tot de werken van barmhartigheid. Op de *Boerenbruiloften* contrasteren bruiloftsgasten die ruimschoots voorzien worden van voedsel en drank, zoals het hoorde, met bedelvolk dat voor een stuk brood of een slok drinken van barmhartigheid afhankelijk is. Dit bevestigt overigens nog eens dat de boeren niet als armoedzaaiers zijn voorgesteld. Ditzelfde contrast is gethematiseerd op het schilderij *Gelijkenis van het grote gastmaal*, toegeschreven aan de Brunswijker Monogrammist.⁸⁵⁷ Daar is op de voorgrond een feestmaal weergegeven waarvoor de gastheer bedelaars, misvormden en lammen heeft uitgenodigd, omdat de gasten die hij oorspronkelijk had uitgenodigd, niet waren gekomen. Met deze gelijkenis (Lucas 14:15-24), illustreerde Jezus de boodschap, die hij even daarvoor had uitgesproken over de vraag wie men moet uitnodigen voor de maaltijd. Nodig niet vrienden, broeders, verwanten of rijke burens uit, zegt hij tot zijn gastheer, want die zouden op hun beurt u kunnen uitnodigen en u zou terugbetaling ontvangen. Wanneer u echter bedelaars, misvormden, lammen en blinden uitnodigt, dan zult u zalig zijn, omdat zij niets hebben om u terug te betalen, want het zal u terug betaald worden bij de opstanding der rechtvaardigen. Het bruiloftsfeest op de achtergrond, waar gasten met geschenken

⁸⁵⁴ NYEN K. van, "De gans in de volksvermaken", *Volksk.* 39 (1934), 31-61. De gegevens in dit artikel werden ontleend aan het boek van de schepenbank van Beerse, dat informatie en getuigenissen over misdrijven binnen de heerlijkheden Beerse en Vosselaar tussen 1557 en 1574 en 1620 en 1676 bevat. Zie over de nabruiloft: hoofdstuk 10 *Het bruiloftsmaal*.

⁸⁵⁵ Ze zien er uit zoals bedelaarsvolk gewoonlijk werd uitgebeeld, met gescheurde kleding, gaande op krukken enzovoorts. Op de prent van Van der Borch heeft één van de figuren uit het groepje een melaatsenklepper in de hand. Voor een detailopname van dit groepje bij de poort van het erf op de prent van Peeter van der Borch: AMSTERDAM 1997, cat.nr.3, afb. 3. Het contrast met de typische bedelaarskleding is ook in andere beeldcontexten gehanteerd. Bijvoorbeeld op de prent *Saturnus* uit de reeks *Planeten* naar Maarten van Heemskerck. Op de voorgrond staan bedelende mensen bij de deur van een boerenhoeve, terwijl op de achtergrond een boer aan het ploegen is. Zie SULLIVAN 1994, 13, afb. 9. Volgens Vandenbroeck komen er ook bedelaars voor op één van de Verbeek-bruiloften, namelijk op het exemplaar in Bilbao (Cat.IV.3). VANDENBROECK 1984, 101.

⁸⁵⁶ NIJSTEN 1994, 103 met literatuurverwijzingen. Davis merkt op dat de middeleeuwse traditie van het gulle geven ter gelegenheid van een huwelijk in de 16de-eeuwse vorstelijke bruiloften en andere grote feesten werd voortgezet in het gebruik om een heraut goud en zilver te laten werpen naar de toeschouwers, waarbij hij "largesse, largesse" riep en alle titels en grondgebieden van de bruidegom opsomde. DAVIS 2000, 27.

⁸⁵⁷ PAUWELS H., "De Zondvloed, een 16de-eeuws schilderij uit de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België te Brussel. Randbemerkingen met betrekking tot de iconografie en de toeschrijving", in: M. Smeyers (red.), *Archivum Lovaniense. Bijdragen tot de geschiedenis van de kunst der Nederlanden, opgedragen aan Prof. Em. Dr. J. K. Steppe*, Leuven, 1981, 289-296, met afb.

aankomen, verbeeldt dus de gift, die uiteindelijk verplicht tot een tegengift, zoals gebruikelijk bij huwelijksuitwisselingen en staat zo in contrast met de vrijwillige gift die op de voorgrond is afgebeeld en die alleen door God wordt beloond en dus een hogere waarde wordt toegekend.

Distantie en nabijheid

Het feestaspect van deze groep *Boerenbruiloften* is allesoverheersend en wordt benadrukt door de dansende gasten, het beeldmotief dat het succes van Bruegels compositie lijkt te hebben bepaald. De aantrekkingskracht van Bruegels werk lag voor zijn publiek in het naturalisme waarvoor hij al door zijn tijdgenoten werd geprezen. Dit hield ook in dat de kunstenaar de manier van doen van de boeren, die hij schilderde, zo wist te treffen dat het amusant was om naar te kijken, zoals zijn bewonderaars over hem schreven.⁸⁵⁸ De uitbundige dansbewegingen, de opgebolde wangen van de doedelzakspeler evengoed als een bruid die vanonder haar geloken oogleden in de gaten houdt wat er aan bijdragen op de schotel belandt mogen tot de rake typering worden gerekend, die het publiek minstens tot een glimlach konden verleiden.

De mogelijkheden om de kijker te vermaken met zulke details zijn mede afhankelijk van de afmetingen en het type compositie. In dit opzicht zijn er grote verschillen in deze groep voorstellingen, die variëren van een prentje met een doorsnee van acht centimeter van Hans Bol tot wandvullende schilderijen van Jan Brueghel de Oude. Terwijl sommige composities beheerst worden door grote figuren, ligt bij andere de nadruk op een landelijke omgeving waarin minuscule figuurtjes krioelen. Bij dit laatste type compositie dansen de bruiloftsgasten op even boerse wijze, maar in de compositie zijn zij niet belangrijker dan andere groepjes zoals gasten die wat zitten te drinken (Bols *Boerenbruiloft*, Cat.VI.3, Afb. 36), op de achtergrond de gans slaan (Van der Borchts *Boerenbruiloftsfeest*, Cat.VI.2; Afb. 35), met voedsel sjouwen (Baltens *Dorpsbruiloft*, Cat.VI.6, Afb. 46), met geschenken naar de bruid toestappen (Valckenborchts *Boerenbruiloft*, Cat.VI.4, Afb. 42), met wie zij de aandacht van de beschouwer delen. De grootfigurige voorstellingen bieden meer stof tot interpretatie doordat handelingen en objecten zoveel gedetailleerder zijn weergegeven. Daar wordt de blik van de beschouwer geleid naar één of twee centrale motieven, het dansen van de bruiloftsgasten en het aanbieden van geschenken aan de bruid, die de boodschap van de voorstelling bepalen.

Het publiek kon de boerse manier van dansen associëren met zondige erotiek en zich erboven verheven voelen, maar de dansende bruiloftsgasten gaven tegelijkertijd uitdrukking aan de algemene feestvreugde.⁸⁵⁹ De suggestie dat het publiek in dit soort afbeeldingen een compensatie zou hebben gevonden voor de onderdrukking van de eigen emoties mag waar zijn, maar is als verklaring te algemeen.⁸⁶⁰ We kunnen ons overigens afvragen of de afbeeldingen niet eerder een ideaalbeeld lieten zien, dan de werkelijkheid. Evenals bij de *Bruiloftsstoeten* het geval is, passen

⁸⁵⁸ Zie citaat in hoofdstuk 1, § *De kunstopvattingen*.

⁸⁵⁹ Zie ook het citaat van De Guevara hierna.

⁸⁶⁰ Vandenbroeck plaatst de tegenstelling tussen boerendans en hofdans in deze context van de onderdrukking van gevoelsuitingen. TENT. ANTWERPEN KMSK 1987, 80. Over de *Dans van de bruid* merkt Van Miegroet op, dat de boeren werden geassocieerd met de natuur, onbeheerste impulsen en vrijelijk geuite seksualiteit. Bruegel benadrukte met zijn voorstelling "de tegenovergestelde burgerwaarden zoals cultuur, zelfbeheersing en onderdrukte seksualiteit". MIEGROET H. van, "Pieter de Oude, 'Boerendans'", in: *De Vlaamse schilderkunst in Noordamerikaanse musea*, Antwerpen, 1992, 138-140. Geciteerd naar: ROBERTS-JONES 1997, 260. Deze auteurs menen overigens dat de voorstelling niet gereduceerd kan worden tot een louter moraliserend werk, maar geven geen andere interpretaties.

seksuele toespelingen uitstekend bij de context van de bruiloftsviering, die ook bij de bruiloftsviering in de kringen van het publiek gangbaar waren. Dit konden we opmaken uit het tafelspel, maar wordt ook door de contemporaine liedbundels en speciaal voor de gelegenheid geschreven bruiloftsdichten bevestigd.

In het tafelspel zitten duidelijke verwijzingen naar het reguleren van seksualiteit door het huwelijk. Voor de bruidegom betekent het huwelijk het einde van zijn seksuele vrijheid, voor de bruid het begin van haar seksuele leven. In de geschenken die beiden overhandigd krijgen, worden hun taken als echtgenoten in het voortzetten van hun geslacht, waartoe de mens door de zondeval was veroordeeld, gesymboliseerd. Op de schilderijen en prenten is van deze bijbelse symboliek geen sprake. Geschenken die verwijzen naar de taken van de bruid, zijn afwezig. Slechts huishoudelijke voorwerpen die in verband staan met de taken van de bruid als toekomstige echtgenote en vooral moeder, worden getoond. Wieg en kinderakstoel maken daar altijd deel van uit en zijn op de voorgrond geplaatst. Ze verwijzen naar de vruchtbaarheid van het huwelijk en de kinderakstoel verwijst nog eens uitdrukkelijk naar de cyclus van geboorte en sterven, waaraan het mensdom onderworpen is. Iets wat door het publiek uiteraard ook worden uitgelegd als een verwijzing naar de zondeval. Dat deze context voor het publiek niet onbekend was, wordt bevestigd door het schilderij *De zondvloed* (Afb. 5). Hierop is de vernietiging van het leven op aarde als straf voor het zondigen van de mensheid het hoofdthema. Het bruiloftsfeest op de achtergrond knoopt aan bij beschrijvingen in het evangelie van Mattheus (24:37-39) en Lucas (17:26-27). Het bruiloftsfeest staat voor de mensheid die, onbewust van haar zondige staat, wordt overvallen door de zondvloed, waarmee God de mensheid straft. Op het schilderij zijn helemaal rechts nog vier portretten te zien, die tot de veronderstelling hebben geleid dat het schilderij als een epitaaf was bedoeld.⁸⁶¹ De afbeelding van de zondvloed in combinatie met een bruiloftsfeest op de achtergrond kan worden opgevat als een verwijzing naar de zondeval, waarvoor de mens werd gestraft met de noodzaak te werken en zich voort te planten. Tegelijkertijd echter kan het afgebeelde bruiloftsfeest als een verwijzing naar Gods zegen van Noach en zijn zonen worden opgevat. "Weest vruchtbaar, wordt talrijk en vervult de aarde." (Gen. 9:1), zegt hij tot hen, nadat hij had besloten de aardbodem niet opnieuw te zullen vervloeken om de mens, omdat deze immers door de erfzonde veroordeeld is tot slechtheid.⁸⁶² Het huwelijk is enerzijds de straf voor de zondeval, anderzijds is het huwelijk door God gezegend.

De schilders van de *Boerenbruiloften* speelden een spel met de symboliek van de voorwerpen, maar deze in de ogen van het publiek ongetwijfeld bescheiden, geschenken, waren zeker niet alleen maar symbolisch. Het ging ook om reële bijdragen aan het toekomstige huishouden van het bruidspaar in de vorm van nuttige gebruiksvoorwerpen en geld, en niet, zoals we konden constateren om de rommel, die in de *Ring* werd opgesomd. Het beeldmotief van vele, gul gevende gasten liet ook zien dat iedereen, van wie dit werd verwacht, zijn steentje bijdroeg aan de uitwisselingen. Het gaf uitdrukking aan de betrokkenheid van velen bij het tot stand brengen van een huwelijk, dat niet alleen een verbintenis was van twee individuen, maar ook een alliantie

⁸⁶¹ PAUWELS 1981, 290. Hij citeert uit Lucas 17:26-27: "Zoals het ging in de dagen van Noach, zo zal het gaan bij de komst van de Mensenzoon. Zoals toch de mensen in de dagen voor de zondvloed doorgingen met eten en drinken, met huwen en ten huwelijk geven tot op de dag waarop Noach de ark binnenging en zij niets vermoedden, totdat de zondvloed kwam en allen wegrukte: zo zal het ook gaan bij de komst van de Mensenzoon." Zie hoofdstuk 1, § *Voorlopers*.

⁸⁶² Genesis 8:21.

tussen twee families inhield, waarbij ook nog andere groepen betrokken konden zijn. Dus ook al staan de goede gevers en geefsters wel erg uitbundig met haspels, driepootkrukken en blaasbalgen te zwaaien en boet de bruid aanzienlijk aan waardigheid in door vanonder haar neergeslagen oogleden naar de groeiende berg geldstukken te gluren, voor het publiek had dit ongetwijfeld ook een positieve betekenis. Een huwelijk betekende ook in deze kringen de alliantie van twee families die mede tot stand kwam door uitwisselingen. Deze schilderijen tonen, evenals die van de bruiloftsstoet, een werkelijkheid, die het publiek amuseerde door de boerse manier van doen en misschien ook door gebruiken die in de eigen kringen niet meer gangbaar waren, terwijl die gebruiken in de grond niet verschilden van die van het publiek. De nadruk valt op de uitwisselingen, waaraan velen een bijdrage leveren en deze waren voor het publiek even belangrijk bij hun bruiloften als voor de afgebeelde boeren.

Het motief van bedelaars, die voedsel krijgen uitgereikt, bleek gezien de thematiek van het schilderij van de Brunswijker Monogrammist, de *Gelijkenis van het grote gastmaal*, te kunnen wijzen op het contrast tussen het geven van bruiloftsgeschenken, die zoals het hoort bij uitwisselingen op een later tijdstip verplichten tot een tegengift, met de vrije gift, die de ontvanger niet tot een tegengift verplicht maar alleen door God beloond wordt.

Het publiek kon dus genieten van de vrolijkheid en vitaliteit van de feestende boeren zonder zich te identificeren met hun boerse gedrag, omdat het de reden van de feestvreugde begreep en zich in de uitwisselingen die plaatsvinden op de schilderijen kon herkennen. Waarmee, nogmaals, niet gezegd is dat er niet ook sprake kan zijn geweest van onderdrukte emoties, waarvoor het kijken naar de uitgelaten boeren in werkelijkheid of op een afbeelding een uitlaatklep bood. Het publiek van de boerenbruiloften mocht zich immers niet zo gedragen als de boeren. Tegelijkertijd had ditzelfde publiek echter reden om met enig verlangen te kijken naar de uitbundige feestviering, zoals Raupp terecht naar voren bracht. Ter illustratie citeert hij uit een werkje van de Spaanse kardinaal Antonio de Guevara, *Misbruik van het hofleven en lof op het landleven*, (...) dat in vele talen werd uitgegeven. Ik laat het citaat hier volgen⁸⁶³:

O glücklich bist du Land-Leben/ und alle die auff dem Lande wohnen/ denn daselbst darff ein jeglicher ohn Nachrede zum Fenster hinaus schauen/ auff dem Gang spatzieren gehen/ sich vorm Thor im Sessel niedersetzen/ und schauen wie man kegelt/ wie der Hänszl mit dem Gretl tanzet/ wie sie einander halsen und herumb schwingen/ wie sie einander eins bringen/ und letztlich wie sich die Bauren einander rauffen Dieses alles miteinander ist uns auff dem Land zu thun und zu sehen erlaubt/ ohne dass wir unsere Gravität und unser Ansehen dardurch verlieren.

Er is op de *Boerenbruiloften* steeds sprake van een spanning tussen wat publiek en boeren met elkaar deelden en datgene waarin zij zich van elkaar onderscheidden. Daarin lijken de *Boerenbruiloften* op de *Dorpskermissen* die regelmatig als pendanten van elkaar fungeren, maar de vraag is waarin de verschillen en overeenkomsten precies waren gelegen. De aantrekkingskracht van de bruiloftsviering en de kermis lag in ieder geval in het feestaspect. Hoewel het om verschillende feesten ging die beide met het nodige geweld gepaard gingen dat door kerkelijke en

⁸⁶³ RAUPP 1986, 317, n.1. Hij verwijst naar een Franse uitgave (1543) in bezit van de Antwerpse burgemeester Michiel van der Heyden. Het bevond zich in de bibliotheek van diens landhuis. MONBALLIEU 1981, 22.

wereldlijke overheden zoveel mogelijk aan banden werd gelegd, ontbreekt op de *Boerenbruiloften* elke vorm van geweld.⁸⁶⁴

Het zijn merendeels schilderijen en prenten uit de hier besproken groep die als pendant fungeren bij een *Dorpskermis* of deel uitmaken van een reeks *Volksvermaken*. Bij de reeks *Grote landschappen* gaat het om niet meer dan twee feesten, die binnen de reeks als pendanten van elkaar fungeren, zoals eerder aangegeven.⁸⁶⁵ Dit geldt ook voor het drietal prentjes van Bol en de drie schilderijtjes van Lucas van Valckenborch. In beide gevallen ontbreekt op de derde voorstelling van dansende boeren elke aanduiding van geweld. Zoals hierboven duidelijk naar voren kwam, was er ook bij bruiloften heel vaak sprake van vechtpartijen en ander geweld. Aangezien het publiek zich hiervan wel bewust zal zijn geweest, heeft het weglaten van geweld op de afbeelding van een bruiloftsfeest ongetwijfeld een betekenis gehad. Heel expliciet is het contrast op twee pendanten uit 1648 van David Teniers de Jonge, *Boerenbruiloft* en *Soldaten plunderen het dorp*.⁸⁶⁶ Op het bruiloftsfeest kwamen wederzijdse verwanten en eventueel andere groepen bijeen, die gezamenlijk bijdroegen aan de tot stand koming van het huwelijk door hun materiële en immateriële bijdragen en daarmee aan de alliantie van de betrokken families. Het huwelijk werd dan ook van oudsher in verband gebracht met vrede.⁸⁶⁷ Niet in het kerkelijk huwelijk, maar in de traditionele bruiloftsviering eromheen kwam dit aspect van alliantie van groepen het sterkst naar voren en het belang daarvan werd, zoals we reeds zagen, in de 16de eeuw met hand en tand verdedigd. Deze context verklaart hoe de bruiloftsviering als teken van harmonie kon staan tegenover de kermis als toneel van conflicten.

⁸⁶⁴ De enige uitzonderingen hierop zijn het schilderij van Jan van Wechelen, *Bruiloftsfeest in een boerendorp* (Cat.VI.7) en een late variant op de *Bruiloftsdans met geschenken voor de bruid* (Cat.VIII B.20, Afb. 63).

⁸⁶⁵ Hoofdstuk 1, § *Iconografie*.

⁸⁶⁶ Afgebeeld in TENT. ANTWERPEN KMSK 1991, nr.60A en B.

⁸⁶⁷ Zie verder hoofdstuk 12, § *Distantie en nabijheid*.